

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Katedra sociální a kulturní antropologie

**„Zablokovaní umelci“: etnografia sebauváraia vo veku neoliberalizmu
„Artists in Distress“: an Ethnography of Self-Creation in Neoliberal Age**

Nina Chrenková, BA (Hons)

Vedúci práce: PhDr. Jaroslav Klepal, Ph.D.

Diplomová práca

Praha 2025

Prehlasujem, že túto prácu som vypracovala samostatne a s použitím riadne citovaných prameňov uvedených v zozname literatúry. Diplomovú prácu som nepoužila na získanie iného alebo toho istého titulu.

V Prahe, 7. januára 2025

Nina Chrenková

Pod'akovanie

Ďakujem môjmu vedúcemu práce PhDr. Jaroslavovi Klepalovi, Ph.D. za jeho odborné vedenie, cenné pripomienky a trpezlivosť. Vznik práce bol podporený projektom Specifického vysokoškolského výzkumu 260736 Krize a ne/jistoty současných světů: antropologické perspektivy realizovaného na Univerzite Karlovej, Fakulte humanitních studií. Za túto podporu ďakujem.

Ďakujem tiež Kláre a mojím rodičom za ich trpezlivosť, podporu a dôveru. V neposlednej rade ďakujem mojím informátorom za ich cenný čas a ochotu, bez nich by táto práca nemohla vzniknúť.

Abstrakt:

Táto práca skúma sebautváranie v kontexte neoliberalizmu pomocou etnografie spirituálneho self-help kurzu Umelcova cesta, zameraného na ozdravenie svojho vnútorného umelca a odblokovanie kreativity. Teoreticky práca vychádza z Foucaultovského poňatia neoliberalnej governmentality a jej rozpracovania Roseom a Bröcklingom. Výskum odhaľuje komplexný vzťah medzi neoliberalnými imperatívmi sebaoptimalizácie a spirituálnymi praktikami sebaozdravenia. Práca tak prispieva k antropologickému poznaniu tým, že ukazuje, ako sa neoliberalná subjektivita vyjednáva v konkrétnych kontextoch a ako kreatívny jednotlivci reinterpretojú, ale aj internalizujú neoliberalne imperatívy.

Kľúčové slová: neoliberalizmus; governmentality; podnikateľské ja; subjektivita; kreativita; technológie ja; spiritualita

Abstract:

This thesis explores self-creation in the context of neoliberalism through an ethnography of a spiritual self-help course, The Artist's Way, aimed at healing one's inner artist and unblocking creativity. Theoretically, the work draws on Foucault's notion of neoliberal governmentality and its elaboration by Nikolas Rose and Ulrich Bröckling. The research reveals the complex relationship between neoliberal imperatives of self-optimization and spiritual practices of self-healing. The work contributes to anthropological knowledge by showing how neoliberal subjectivity is shaped in particular contexts and how creative individuals reinterpret but also internalize neoliberal imperatives.

Keywords: neoliberalism; governmentality; entrepreneurial self; subjectivity; creativity; technologies of the self; spirituality

Obsah

1. Úvod	1
2. Teoretická časť	3
2.1. Neoliberalizmus	3
2.2. Neoliberálna Governmentalita	4
2.3. Koncept Self, Ja	5
2.4. Moderné ja	6
2.5. Technológie ja	6
2.6. Psy, Režim Ja a Terapeutické Vedenie	7
2.7. Neoliberálne spôsoby seba-uskutočňovania / Neoliberal Selfways	9
2.8. Podnikateľské ja	10
2.9. Self-Help	10
2.10. Predstavenie problému	12
3. Metodologická časť	13
3.1. Vstup do terénu	13
3.2. O Umelcovej ceste a aktéroch	17
3.3. O Etnografovaní a reflexivite	19
3.4. O Uchopiteľnosti	25
4. Etnografická časť	26
4.1. Techniky	26
4.1.1. Základné techniky	27
4.1.1.1. Ranné stránky	27
4.1.1.2. Umelcove rande	30
4.1.2. Ostatné techniky	33
4.1.2.1. Listy	33
4.1.2.2. Ticho, meditácia, Imaginace	34
4.1.2.3. Afirmácie	38
4.1.2.4. Pripomienky	40
4.1.2.5. Tarot, Zdroj a Spiritualita	41
4. 2. Byť či nebyť v obeti	49
4.2.1. Súcit verzus Obet'	53

4.2.2. Reflexívne okienko a Agency	58
4.3. Prekážky: Ja, peniaze a čas	63
4.4. Utváranie komunity	67
4.5. Kreativita	73
5. Záver	80
6. Bibliografia	83

1. Úvod

5. júna 2023 sa pred českým ministerstvom kultúry stretli zástupcovia rôznych kultúrnych odvetví, od hercov, spisovateľov a grafických dizajnérov až po zvukárov a osvetľovačov, s cieľom bojovať za status umelca, dôstojné pracovné podmienky a základné istoty (Součková 2023). Na stretnutí zdieľali svoje skúsenosti, o tom, ako niektorí po prepočte zarábajú 30 korún za hodinu, o pocitoch prepracovania, neistoty a stresu, do ktorých ich neisté živnosti stavajú (Součková 2023). Podobnými témami sa neskôr zaoberali aj predstavitelia Asociace režisérů, scenáristů a dramaturgů (ARAS), Asociace českých kameramanů a Asociace filmových střiháčů na konferencii o „kvalite života a tvorby v českém filmovém průmyslu“, ktorá prebehla nedávno, 9. novembra v Kampuse Hyberská v Prahe (Zabloudilová 2024). Boli tam prezentované štatistiky ako „76 percent českých filmárov si myslí, že nemajú dobré podmienky na prácu a 73 percentám sa v minulom roku zhoršilo duševné zdravie“ (ibid.). Predsedkyňa ARAS Nováková v rozhovore k tejto konferencii napriek týmto číslam reflektuje, že je potreba povedať, že sú „na tom oveľa lepšie ako spisovatelia, literárny prekladatelia, galeristi, kultúrni novinári či divadelníci“, pretože v „audiovizuálnom priemysle je viac peňazí“ a majú „aspoň nejaký systém podpory s jasnými pravidlami“ (Zabloudilová 2024). Zápasia teda aj tí kreatívci, ktorí majú podmienky relatívne lepšie, pretože tie aj tak naďalej zostávajú neistými a neudržateľnými.

Ako je ale možné, že umelci, ktorí sú tak často v prekérnom postavení, neprotestujú častejšie – nevolajú po sociálnom zabezpečení a regulovanom trhu práce, tak, ako to robia iné skupiny? V snahe nájsť odpoveď na túto otázku sa ponúka zamerať sa na to, ako umelci, zasadený v kontexte doby, vnímajú sami seba. Ako píše Beck: „Žijeme v dobe, v ktorej spoločenský poriadok národného štátu, triedy, etnika a tradičnej rodiny upadá. Etika individuálnej sebarealizácie a úspechu je najsilnejším prúdom modernej spoločnosti. Voliaca, rozhodujúca, utvárajúca ľudská bytosť, ktorá sa usiluje byť autorom svojho vlastného života, tvorcom individuálnej identity, je ústrednou postavou našej doby.“¹ (Beck a Beck-Gernsheim 2002, 22–23).

Podľa Angely McRobbie je kreatívna práca kreatívcami vnímaná ako spôsob tejto sebarealizácie a ako „expresívne rozšírenie seba samého“ (McRobbie 1998, 66). Táto „umeleckosť“ a jej atraktivita tak vytvára pracovnú silu, pre ktorú je ich tvorivá práca zároveň

¹ Preklad vlastný. Všetky nasledujúce preklady z češtiny a angličtiny sú rovnako dielom autorky.

práca, ktorú milujú a ktorú sú slobodne volia (ibid., 82). V jej neskoršej práci McRobbie (2016) argumentuje, že kreativita bola v posledných desaťročiach, pod vplyvom neoliberalizmu, prekvalifikovaná z oblasti osobného alebo kultúrneho vyjadrenia na ekonomický imperatív. V tomto kontexte sú umelci povzbudzovaní, aby sa vnímali ako podnikatelia samých seba, neustále pracujúci na sebazlepšovaní a sebaoptimalizácii (ibid.). Svojím spôsobom sa tak stali príkladom neoliberalnej subjektivity – autonómny, flexibilnými, sebanaplňujúcimi a seব্যব্যjadrujúcimi sa jednotlivcami, ktorých tvorba je úzko spätá s ich životným projektom, a ktorí neustále pracujú na svojom vlastnom ľudskom kapitáli (Bröckling 2016). Cenou za túto možnosť autentického seব্যব্যjadrenia a slobody je ale, zdá sa, často práve popisovaná neistota a s ňou spojené pocity neadekvátnosti. Ako sa s nimi ale vysporiadať?

V tejto práci predstavujem jednu z možností, ktorá neoliberalizmus ponúka – pretransformovať sa. V tomto prípade pomocou kurzov sebazdokonalenia a sebarealizácie. Táto práca predstavuje etnografiu jedného z týchto kurzov, *Umelcovej cesty*, ktorý vychádza z rovnomenného bestselleru (Cameron 2020) a ktorý ponúka 12 týždňovú cestu k „spirituálnemu ozdraveniu svojho vnútorného umelca“ (ibid.) za pomoci rôznych techník sebarozvoja.

Domnievam sa, že relevantnosť tejto tematiky presahuje úzke prostredie umelcov a umeleckej tvorby. Na mojich štátniciach padla zo strany skúšajúcej komisie otázka, prečo som si vybrala práve túto tému. Odpovedala som, že je to preto, že k neoliberalizmu mám veľmi blízko, a to preto, že v ňom žijem. Prečo som si vybrala práve self-help komunitu, v rámci ktorej sa ľudia snažia o sebauzdravenie a dosiahnutie svojho plného potenciálu mi tiež príde samozrejme. Nerada to priznávam, aj s ohľadom na antropologickú tradíciu reflexivity, že som nikdy nebola imúnna voči týmto snahám. Táto práca mi umožňuje tieto snahy zasadiť do širšieho kontextu neoliberalnej governmentality a jej imperatívov a lepšie tak pochopiť, ako z nás formuje subjekty, ktoré sú ochotné sa pod príslubom (kreatívnej) slobody a seব্যব্যjadrenia disciplinovať a pretvarov(á)vať (Taylor and Littleton 2012, 34).

Nikolas Rose vo svojom úvode do knihy *Governing the self*, z ktorej v tejto práci argumentačne čerpám píše:

„Irániou je, že keď robíme zo svojej subjektivity princíp nášho osobného života, našich etických systémov a našich politických hodnotení, veríme, že si slobodne vyberáme svoju slobodu. Ak majú nasledujúce štúdie jeden základný cieľ, je ním prispieť k napísaniu genealógie tejto slobody.“ (Rose 1999, 11)

V tejto práci si dávam podobný cieľ. Prispieť etnografiou skupiny ľudí, ktorí sa pohybujú vo sfére kreativity, a ktorí sa usilujú o prekonanie nástrah spojených so životom v tomto prostredí, a to prostredníctvom sebaozdravného, sebanapájajúceho kurzu k ozdraveniu svojho „vnútorného umelca“. Aké sú motivácie účasti? Aké sú technológie ja (Foucault 1988), ktoré používajú na prekonanie týchto nástrah a úskalí, ako im slúžia?

2. Teoretická časť

2.1. Neoliberalizmus

Neoliberalizmus je teória politickej a ekonomickej praxe, podľa ktorej je pre dosiahnutie blahobytu ľudstva najlepšou stratégiou „uvolnenie individuálnych podnikateľských slobôd a zručností v inštitucionálnom rámci charakterizovanom silnými právami súkromného vlastníctva, voľnými trhmi a voľným obchodom“ (Harvey 2007, 2). Úloha štátu by sa tak mala obmedziť na zabezpečenie fungovania voľného trhu a individuálnej slobody (Harvey 2007, 2). Podľa Harveyho však toto volanie po konci štátu v mene voľného trhu maskuje realitu neoliberalného politického projektu, ktorý transformoval a mobilizoval štát za účelom obnovenia podmienok na akumuláciu kapitálu, navrátenia moci ekonomickým elitám a zdiskreditovania predstavy, že socialistické programy môžu byť politicky úspešné (Bockman 2011, 207).

Napriek tomu, že neoliberalizmus je často spájaný len s kapitalizmom a Západnými krajinami, menovite s Thatcher a Raeganom, tak podľa Harveyho sa stal hegemonným spôsobom diskurzu vo väčšine krajín (Harvey 2007, 3). Johanna Bockman vo svojej knihe *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism* (2011) demonštruje tento prechod v kontexte krajín post-sovietskeho bloku a to vrátane Českej republiky (resp. vtedajšieho Československa), kde je výskum situovaný. Tu bola po páde predchádzajúceho režimu implementovaná takzvaná „šoková terapia“ (ibid., 191), charakterizovaná „stabilizáciou“, teda úspornými opatreniami prostredníctvom „vyrovnanie rozpočtu, ukončenia dotácií, zvýšenia úrokových sadzieb, devalvácie výmenného kurzu, zavedenia konvertibilnej meny a obmedzenia rastu miezd prostredníctvom daní“, „liberalizáciou“, teda „dereguláciou cien, otvorením krajiny voľnému medzinárodnému obchodu a odstránením obmedzení v súkromnom sektore“ a „privatizáciou“, ktorá bola dlhodobejším procesom „predaja alebo

rozdávania štátnych podnikov s cieľom vytvoriť súkromný sektor“ (ibid., 191). Cieľ bol dosiahnutý. Úloha štátu v ekonomike bola znížená, súkromné vlastníctvo zvýšené a trh sa stal dominantou silou (ibid.). To do Česka, podobne ako do iných krajín prechádzajúcich touto transformáciou, prinieslo pre obyvateľov rad negatívnych javov ako zníženie reálnych miezd a ekonomickú neistotu (Dangerfield 1997, 436–437). Neoliberalizmus je tiež charakteristický konkurenciou a občianska spoločnosť je v ňom chápaná ako „súbor jednotlivých subjektov, ktoré sa k sebe vzťahujú ako konkurenti sledujúci vlastné záujmy“ (Adams et al. 2019, 191).

2.2. Neoliberálna Governmentalita

Governmentalita v kontexte neoliberalizmu je v tejto práci ponímaná v zmysle, ktorý jej dal Foucault, ako spôsob konceptualizovania viac aj menej racionalizovaných programov, stratégií a taktík na „riadenie riadenia“, teda pôsobenia na konanie iných s cieľom dosiahnutia určitých cieľov (Foucault v Rose 1998, 12). Neoliberálna governmentalita predstavuje decentralizovanú formu moci, ktorá sa zameriava na stimuláciu ekonomickej racionality a racionálne usporiadanie spoločnosti (Barszczewski 2021, 594). Na rozdiel od formy moci, ktorá by dohliadala a vynucovala poslušnosť, ponúka jednotlivcom množstvá slobôd, vedie ich k staraniu sa o seba, racionálnym investíciám a rozvoju ich vlastného kapitálu (Foucault 2008, 219–226). Moc tak podporuje sebareguláciu prostredníctvom ekonomických a spoločenských hodnôt a formuje a usmerňuje subjekty prostredníctvom ich vlastných túžob, aspirácií a sebauvedomenia (Rose 1999).

Tento prístup vytvára vládnuteľné subjekty, anglicky *governable subjects*, ktoré vládnu samým sebe, čo je v neoliberalnom rámci žiaduce (Rose 1999, vii–xviii, 217–233). Dosahuje sa to skrz povzbudzovanie jednotlivcov k tomu, aby sa považovali za autonómnych a zodpovedných za svoju produktivitu, zdravie a celkovú pohodu, pričom disciplíny ako psychológia zohrávajú rozhodujúcu úlohu pri vytváraní dojmu, že sebaoptimalizácia je prirodzeným prejavom slobody (Rose 1999, 217–233). Rose ďalej tvrdí, že prostredníctvom takýchto disciplín neoliberalná governmentalita podporuje kultúru, v ktorej jednotlivci neustále merajú a zvyšujú svoju výkonnosť, čím vytvárajú systém sebaregulácie, ktorý je v súlade s neoliberalnými hodnotami produktivity a efektívnosti (vii–xviii, 217–233). Vládnutie duši tak závisí od nášho vnímania seba ako potenciálneho ideálneho človeka, od nepokoja, ktorý je vyvolaný normatívnym posudkom toho, čím sme a čím by sme mali byť a od podnetov k

prekonávaníu tohto rozporu za pomoci nasledovania rád expertov na riadenie seba samého (Rose 1999, 11).

2.3. Koncept Self, Ja

„Ja“ nie je statická entita, ale dynamický proces, ktorý sa neustále mení a vyvíja v závislosti od historických a sociálnych kontextov. Nie je teda univerzálne a nemenné, naopak, líši sa v rôznych kultúrach a historických obdobiach. Ja je „heterogénnym a premenlivým výsledkom spoločenských očakávaní, ktoré sú naň kladené, spoločenských povinností, ktoré sa mu pripisujú, noriem, podľa ktorých je posudzované, pôžitkov a bolestí, ktoré ho lákajú a nútia, foriem sebakontroly, ktoré sa mu vstúpajú, jazykov, podľa ktorých sa o ňom hovorí, a od ktorých sa učí, ako sa má k sebe vzťahovať v myslení a reči.“ (Rose 1999, 222). Rose vo svojej knihe *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self* (1999) túto premenlivosť trasuje, od základného moderného vnímania seba, ktoré bolo silne ovplyvnené náboženskými diskurzmi, až po rozvoj podnikateľského ja.

2.4. Moderné ja

„*Goverment of subjectivity*“ (Rose 1999, 217) nebolo formované skrz všemocný, vševediaci, dozerajúci a kontrolujúci štát, ale skôr prostredníctvom šírenia „komplexného a heterogénneho súboru technológií“ (ibid.). Tie figurujú ako sprostredkovatelia, ktorí zosúladujú ambície politických a iných profesionálnych autorít/expertov s ideálmi jednotlivcov a tak formujú to, čím subjekty majú a chcú byť (ibid.). Základy moderného vnímania seba, charakterizovaného spovedňou, seba pozorovaním, snahou o odprostenie sa od svojich hriešnych inklinácií, vychádzajú, podľa Rosea (ibid., 223–224), z kresťanských techník k priblíženiu sa Bohu a s nimi spojenými snahami o sebaoptimalizovanie sa. To sa ďalej posúva skrz protestantské vnímanie, kedy bol jedinec sám zodpovedný za to, aby konal vôľu božiu a na konci dňa potom sám zhodnotil v denníku ako odolával svojim hriešnym tendenciám – tak sa človek stal hriešnikom aj sudcom zároveň (ibid.). Pomocou inšpekcie, problematizácie a monitorovania samého seba sa hodnotíme podľa kritérií, ktoré sme si prevzali od iných a potom sa na ich základe snažíme meniť a prispôsobovať, skrz terapiu, sebareformáciu, pretváranie spôsobu akým sa vyjadrujeme a spracovávame emócie (ibid., 11).

2.5. Technológie ja

Pojem „technológie ja“ alebo Technologies of the self, ako ho predstavuje Michel Foucault vo svojej rovnomennej knihe (1988), sa vzťahuje na rôzne spôsoby a postupy, ktorými sa jednotlivci snažia pochopiť a riadiť samých seba, uspôsobiť svoje myšlienky, správanie, a spôsob bytia za účelom dosiahnutia určitého stavu „šťastia, čistoty, múdrosti, dokonalosti alebo nesmrteľnosti“ (Foucault 1988, 18). Jednou zo základných technológií seba samého je sebakúmanie, kedy jednotlivci podrobujú svoje myšlienky a činy inšpekcii, aby sa uistili, že sú v súlade s ich hodnotami a presvedčením (ibid., 46–47). To zahŕňa spochybňovanie čistoty vlastných myšlienok a toho, či nie sú ovplyvnené túžbami alebo vonkajšími tlakmi (ibid., 47). Tieto technológie vyžadujú vzťahovať sa k sebe „epistemologicky (poznať seba samého), despoticky (ovládať seba samého), alebo iným spôsobom (starostlivosť o seba)“ (Rose 1998, 29). Podľa Rosea tieto techniky môžeme vidieť v praktikách, ako je napríklad písanie denníka, spoveď, alebo skupinových diskusiách (Rose 1998, 29). Sú hlboko prepojené so širšími sociálnymi a politickými silami, ktoré formujú ideál toho, akým by mal človek byť. V kontexte neoliberalizmu, ktorý, ako som už som spomínala vyššie, zdôrazňuje individuálnu zodpovednosť, voľný trh, podnikanie a sebazlepšovanie ako cesty k prosperite a blahobytu, sa dôležitosť technológií seba, ktoré nás k tomu cieľu môžu priblížiť, ešte zdôrazňuje. Medzi neoliberalne techniky seba tak môžeme zaradiť napríklad self-help literatúru, ktorá často sľubuje stratégie k lepšiemu manažmentu seba, svojich cieľov a spolu s nimi seba-transformáciu (Barszczewski 2021).

2.6. „Psy“, Režim Ja a Terapeutické Vedenie

Ako uvádza Nikolas Rose vo svojom zásadnom diele *Inventing Our Selves: Psychology, Power, and Personhood* (1998), tak vznik režimu ja („*regime of the self*“) (ibid., 2), v ktorom sú prvoradá „autonómia, identita, individualita, sloboda, voľba a naplnenie“ (ibid.,1) – bol výrazne ovplyvnený psychologickými praktikami a diskurzmi, ktoré sa objavili od konca 19. storočia. Rose tento kolektívny vplyv označuje ako „psy“-vedy, ktoré zahŕňajú psychológiu, psychiatriu a príbuzné oblasti, ktoré prispeli k novému chápaniu osobnosti a vlastného ja (ibid.,10). Aj za pomoci tohto „psy“ vedenia tak v kontexte neoliberalných technológií governmentality vznikajú subjekty, ktoré sú „povinné byť slobodné“ (ibid., 78) a svoju existenciu tak chápu ako výsledok toho, čo si volia z plurality možností (Meyer v ibid. 78–79).

K tomuto subjekty smerujú technológie subjektifikácie, ktoré Rose definuje ako „heterogénne procesy a praktiky, prostredníctvom ktorých sa ľudské bytosti začínajú vzťahovať k sebe a k ostatným ako k subjektom určitého typu“ (ibid., 25). Tie fungujú cez rôzne „etické scenáre“ (ibid., 194), kde sa vzťah k sebe formuje a reguluje prostredníctvom expertného vedenia. To sa odohráva v rôznych priestoroch – od tradičných klinických prostredí, cez pracovisko, až po mediálne platformy a self-help literatúru (ibid.). Terapeutická pozornosť sa tu zameriava na tých, „ktorí pociťujú rozpor medzi svojou životnou skúsenosťou a obrazmi slobody a identity, ku ktorým sa snažia priblížiť“ (ibid., 194). Tieto etické scenáre tak vytvárajú priestor, kde sa individuálne túžby po sebarealizácii prepájajú s širšími cieľmi neoliberalnej governmentality. Jednotlivci v nich dobrovoľne prijímajú zodpovednosť za svoj vlastný rozvoj a úspech, čím sa stávajú aktívnymi účastníkmi svojej vlastnej regulácie (ibid., 157–158). Žijú tak svoj život ako projekt samého seba, pracujú na svojom emočnom svete, svojich prístupoch k zamestnaniu tak, aby si vytvorili životný štýl, ktorý bude „maximalizovať hodnotu ich existencie pre seba samých“ (ibid., 157). To funguje pomocou „terapeutickej autority“ (ibid.), kedy experti pomáhajú jednotlivcom dosiahnuť sebarealizáciu prostredníctvom vedenia a uschopňovania. Táto forma autority je kľúčová pre neoliberalnú governmentality, ktorá vyžaduje „aktívnych občanov“, ktorí sa sebariadia prostredníctvom „vzdelaných a informovaných rozhodnutí“ (ibid., 79).

Podľa Rosea sa osobné naplnenie a spoločenské ciele v neoliberalizme prepájajú práve cez psychologické expertízy, ktoré transformujú politické ciele (ako individuálna zodpovednosť a podnikavosť) na osobné túžby po sebarealizácii (ibid., 157–158). Jednotlivci tak dobrovoľne pracujú na sebe, a to v súlade s neoliberalnými hodnotami osobnej zodpovednosti a voľby. Úspech a prípadné zlyhanie sú tak vnímané ako výsledok vlastnej snahy a zodpovednosti, nie výsledok spoločenskej situácie, čo je v súlade s neoliberalným naratívom. Sú tak vedení k tomu, aby sa konštituovali ako aktéri, ktorí si zvyšujú kvalitu života a konštruujú svoj životný štýl skrz nakupovanie produktov, ktoré sú v súlade s ich individuálnymi hodnotami (ibid., 162). Psychoterapia podľa Rosea nie je prezentovaná ako pokus o presadenie konformity, ale ako súčasť „emancipačného projektu učenia sa byť sám sebou“ (Rose 1999, 242). Je tiež hlboko prepojená so „sociálno-politickými záväzkami moderného ja“ (1999, 258) a snaží sa oslobodiť ja, ktoré je „subjektom schopným riadiť svoju individuálnu cestu životom“ (ibid.) a to pomocou prevzatia zodpovednosti za svoj život. Psyvedy tak vytvárajú subjekty slobodné od morálnych záväzkov, ale povinné budovať si život „v ktorom realizuje seba samého“ (ibid.). Ponúka stratégie na „pretváranie nášho správania“ na

také, ktoré nám má zabezpečiť úspech (ibid., 242–243). Život je meraný normami osobného naplnenia, namiesto blahobytu spoločnosti – život autonómny (ibid., 258). Táto norma autonómie je ale spojená s neustálou potrebou sebakontoly, hodnotenia seba, svojich skúseností a emócií vo vzťahu k obrazu spokojnosti (ibid.). Podľa Rosea tak „Ja, ktoré je oslobodené, je nútené žiť svoj život späť s projektom vlastnej identity“ (ibid., 258).

2.7. Neoliberálne spôsoby seba-uskutočňovania / Neoliberal Selfways

Neoliberálne systémy vychádzajú z charakteristických psychologických tendencií liberálneho individualizmu, teda z „radikálnej abstrakcie seba samého od kontextu, podnikateľského chápania seba samého ako trvalého rozvojového projektu, imperatívu osobného rastu a sebarealizácie a dôrazu na riadenie afektov v záujme sebaregulácie“ (Adams et al. 2019, 190). Neoliberalizmus ale formuje nielen psychologickú skúsenosť ale zároveň následne aj poznatkovú bázu mainstreamovej psychologickéj vedy (ibid.). V tej býva dôraz kladený na individuálny rast a reguláciu afektov ako cestu k blahobytu, čím prepožičiavajú neoliberálnej ideológii vedeckú autoritu a udeľujú jej tak legitimitu (ibid.).

Podľa autorstva neoliberálne systémy podporujú špecifické psychologické tendencie, ktoré nazývajú *neoliberal selfways* (ibid., 191), ktoré tu prekladám ako neoliberálne spôsoby seba-uskutočňovania. Tie rozdeľujú na štyri manifestácie. Prvou z nich je „*radikálna abstrakcia*“, teda pocit slobody od obmedzení, ktorý umožňuje vnímať seba oddelene od sociálneho a materiálneho kontextu (ibid., 191–193). Ďalšou je *imperatív rastu*, čo odkazuje k prevládajúcemu naratívu, že šťastie a blahobyt sú dosiahnuteľné neustálym sebarozvojom, pohybom, rozširovaním obzorov (ibid., 195–196). Tu je kľúčová sloboda výberu toho, ktorým smerom rásť a rozvíjať sa. Tá jedincovi slúži na vyjadrenie svojich preferencií, individualizáciu a vyjadrenie svojej jedinečnosti, podobne ako píše Rose, ako som spomínala vyššie.

Tento dôraz na jedincovu voľbu, tiež prispieva k neoliberálnemu diskurzu individuálnej zodpovednosti, kedy ľudia chápu spoločenské problémy ako dôsledok chybných individuálnych rozhodnutí (ibid., 196). Ďalšou z manifestácií je kladenie zvýšeného dôrazu na „*manažment emócií*“, v neoliberalizme je kladený dôraz na pozitívne afekty ako optimizmus, nadšenie a vzrušenie, a reguláciu tých nežiadúcich (ibid., 196–197). Všetky tieto manifestácie sa vzájomne dopĺňajú a neexistujú vo vákuu oddelené od seba. Spoločne svedčia o tom, že

jednotlivec je nútený vnímať sa ako podnikateľ samého seba, ktorého kapitálom sú jeho schopnosti a zručnosti a prácou na sebe a svojich schopnostiach tak kultivuje svoje „podnikateľské ja“ (ibid., 194–195).

2.8. Podnikateľské ja

Ulrich Bröckling vo svojej knihe *The Entrepreneurial Self: Fabricating a New Type of Subject* (2016) postuluje, že v Západných spoločnostiach sa stal všadeprítomným imperatív byť podnikateľským subjektom. Nie je to ale len profesia, povolanie, živnosť, alebo iná ekonomická aktivita (Bröckling 2016, iix). Podľa autora „Pojem ‚podnikateľské ja‘ neoznačuje empiricky pozorovateľnú entitu, ale skôr spôsob, ako adresovať jednotlivcov ako ľudí, ako ich zmeniť a spôsobiť, aby sa menili určitým spôsobom“ (ibid., 20). Funguje tak ako model, ktorý formuje naše chápanie toho kým sme, kým by sme mali byť, ale aj to, ako na sebe pracovať a pretvárať sa tak do toho, čím by sme mali byť (ibid., iix). Je to fikcia, ktorá „iniciuje a udržuje proces neustálej modifikácie a sebamodifikácie subjektov, a to mobilizáciou ich túžby zostať v kontakte a ich strachu z vypadnutia zo spoločenského poriadku, ktorý držia pohromade trhové mechanizmy“ (ibid., 20). Podnikateľské ja je subjekt v gerundíve – nie niečo, čo existuje, ale skôr niečo, čo by malo byť“ (ibid., 20). Je to jeden z programov governmentality (ibid., xii).

2.9. Self-Help

Ako som sa snažila vyjadriť vyššie, tak neoliberalná governmentality vo Foucaultovom poňatí predstavuje decentralizovanú formu moci zameranú na stimuláciu ekonomickej racionality a racionálneho usporiadania spoločnosti.

Namiesto toho, aby fungovala prostredníctvom priamej kontroly, funguje tak, že poskytuje jednotlivcom slobody a zároveň podporuje starostlivosť o seba, racionálne investície a rozvoj ľudského kapitálu (Barszczewski 2021, 594). Foucault definuje pojem techniky seba samého ako „modely navrhnuté na vytváranie a rozvíjanie vzťahov so sebou samým, na sebareflexiu, sebaopoznanie, sebaopreskúvanie, dešifrovanie seba samého, na transformáciu, ktorú sa človek snaží dosiahnuť so sebou samým ako objektom“ (Foucault v Rose 1999, 245). Nikolas Rose rozvinul Foucaultovu koncepciu neoliberalnej governmentality štúdiom psychiatrie, ktorých vedenie podľa neho zohráva kľúčovú rolu pri formovaní zodpovedných a sebaostojných subjektov (Rose 1999, 248). To docieľujú prostredníctvom „subjektifikácie práce“, teda transformácie práce zo zdroju obživy na predmet individuálnej starostlivosti a

sebarealizácie, pričom sú jednotlivci povzbudzovaní k tomu, aby rozvíjali svoje zručnosti a maximalizovali svoj potenciál a „psychologizácie každodenného života“, ktorá preformulováva každodenné výzvy na subjektívne obmedzenia, osobné nedostatky a príležitosti na sebazdokonaľovanie namiesto štrukturálneho alebo sociálneho problému (ibid., 248). Sebarealizácia a sebazdokonaľovanie sú tak možné, žiaduce a plne v rukách jednotlivca.

Self-help literatúra je podľa Rimke: „individualizovaný dobrovoľný počin, snaha o zmenu, reformu alebo transformáciu seba samého alebo svojho ‚vnútorného‘ aspektu, ktorá je podmienená tým, že človek vyhladá nejakú vonkajšiu formu autoritatívnej pomoci“ (2000, 62). Je založená na pojmoch ako „voľba, autonómia a sloboda“, opiera sa o „princíp individuality“ a predpokladá samomodifikovanie a sebazdokonaľovanie (ibid.). Podnecuje jednotlivcov k tomu, aby sa vnímali ako autonómne, sebaurčujúce subjekty zodpovedné za svoj úspech, šťastie a sebarealizáciu v rámci svojej slobody (ibid.). Napriek tomu, že súčasná self-help literatúra často kritizuje západnú konzumnú spoločnosť, tak súčasne podporuje predstavu jednotlivca, ktorý je zodpovedný za svoju vlastnú nezávislosť a pomocou starostlivosti o seba sa má chrániť pred hrozbami (ako napríklad práve táto spoločnosť), ktoré túto autonómiu ohrozujú (Barszczewski 2021, 595). Self-help literatúra prerámcováva systémové problémy ako záležitosti individuála a jeho osobného rozvoja a tak podporuje individualistické riešenia, čo je v súlade s neoliberálnou ideológiou (Barszczewski 2021).

Subjekt sa tak zodpovedne snaží o sebazdokonaľovanie vo všetkých oblastiach života, čo koreluje s „neoliberal selfways“ a „podnikateľským ja“, ktoré opisujem vyššie. Self-help literatúra predstavuje jednu z technológií neoliberalnej governmentality, ktorá formuje modernú subjektivitu prostredníctvom podpory sebaregulácie a individuálnej zodpovednosti (Rimke 2000). Podľa Bröcklinga neoliberalizmus komunikuje myšlienku, že „žiadne úsilie nezaručuje bezpečnosť, ale nedostatok tvrdej sebadisciplíny môže zabezpečiť neúspech“ (2016, 36). V súlade s touto myšlienkou učia self-help knihy hodnoty ako: „zodpovednosť za seba, tvorivosť, iniciatíva, asertivita“, používajúc aktivizujúcu rétoriku, imperatív optimalizácie a viery v seba samého (ibid.). Tým prispieva k utváraniu neoliberalných subjektov.

2.10. Predstavenie problému

Vyššie uvedené spôsoby premýšľania neoliberalizmu, subjektivity a technológií ja mi poskytujú konceptuálny priestor pre empirické skúmanie konkrétnych praktík a predstáv

sebautvárania v umeleckom prostredí. Umožňujú mi rozumieť praktikám a predstavám v rámci kurzu *Umelcovej cesty*, ktorý je adaptáciou rovnomennej knihy (Cameron 2020) zameranej na ozdravenie „vnútorného umelca“ a znovu-prebudenie svojej kreativity. Kniha spadá do kategórie self-help literatúry a dá sa teda nazerať ako technológia neoliberalnej governmentality (Rimke 2000). Jednotlivcov inštruuje k praktikám, ktoré im majú pomôcť spojiť sa so svojim autentickým ja, odblokovať svoju kreativitu a stať sa tak spokojnejšími a slobodnejšími, čo úzko koreluje s Foucaultovými technológiami seba (1988). Samotná kreativita má rôzne konotácie, v kontexte neoliberalizmu však býva opisovaná slovami ako „ultimátny ekonomický zdroj“ (Florida v Bröckling 2016, 113). Umelci tak občas bývajú oslavovaní ako „modeloví podnikatelia“ (Florida v Gill and Pratt 2008, 2). A skutočne, ak jedným z cieľov neoliberalného „podnikateľského ja“ (Bröckling 2016) je sebarealizovať sa, zlepšovať sa a konštruovať si životný štýl podľa svojich predstáv, zdá sa, že práve tí, ktorí sa predstavivosťou živia, teda umelci, sú zosobnením tohto ideálu.

Ako som však načrtla v úvode – živiť sa umením nie je až tak ľahké a zatiaľ čo „kreativita potrebuje voľný čas (...) trh si vynucuje zrýchlenie“ (ibid., 117). Individualizačný naratív neoliberalizmu však hovorí jasne – zodpovednosť uspieť zostáva na pleciach umelca. Život v tomto pnutí protichodných imperatívov a existenčných neistôt pochopiteľne vyvoláva nepríjemné pocity, tie sú ale zase nežiadúce (Adams et al. 2019). Podľa Chandlera a Rieda vytvára neoliberalizmus takzvané „odolné subjekty“ (2016, 1), ktoré sa snažia adaptovať. *Umelcova cesta* sa ponúka ako spôsob, ako sa pretransformovať, adaptovať a vyliečiť z týchto nežiaducich pocitov, je však zároveň aj symptómom. Pomocou teoretického zakotvenia, ktoré tu predstavujem sa budem snažiť analyzovať tento kurz, jeho praktiky a aktérov, ktorí sa ho zúčastnili. Napriek tomu, že z tejto podkapitoly by sa dalo ľahko dobiehať k záverom, tak cesta to nebude až tak priamočiara. Táto práca skúma ako aktéri odrážajú ale aj problematizujú teórie neoliberalnej subjektivity, nachádzam v nej paralely, ale aj rozpory s koncepciami podnikateľského ja a neoliberalnej governmentality.

3. Metodologická časť

3.1. Vstup do terénu

Hneď na začiatok musím pripustiť, že v snahe o pretvorenie seba v moju „najlepšiu a najzdravšiu verziu“ nie som ani zďaleka imúnna. Na knihu od Julie Cameron *Umelcova cesta* (2020) som narazila ešte pred začiatkom môjho štúdia antropológie, a to v dobe covidu. Bola zima, ja som prišla o prácu, žila som na Islande a slnko veľmi nevychádzalo metaforicky, ani doslovne. Mala som veľa voľného času a nevedela čo s ním, cítila potrebu ho čo najlepšie využiť, bez toho aby som presne vedela, čo to znamená. Napadali ma len abstraktné veci, ako „niečo vymyslieť“, „spraviť nejaký projekt“, „napísať nejakú knihu“, „alebo tak“. Tak som na internete narazila práve na „legendárny bestseller“ od Julie Cameron s názvom *Umelcova cesta: Duchovná cesta k vyššej kreativite* (2020). Tu je čas pripustiť ďalšiu vec a to, že v mojej vtedajšej mentálnej nepohode mi prísľub „revolučného programu pre osobnú obnovu *Umelcova cesta*, ktorý vám pomôže vrátiť sa na správnu cestu, znovu objaviť vaše vášne a podniknúť kroky, ktoré potrebujete na zmenu svojho života“ (amazon.com) znel celkom dobre, a tak som ho vyskúšala. Odvtedy prešli štyri roky, ja som knihu nenapísala a môj „vnútorný kritik“ je podobne prítomný ako vtedy, možno viac pri písaní tejto práce.

Keď však prišiel čas vybrať si tému diplomovej práce, tak na mňa v rámci prokrastinácie na Facebooku vybiehali príspevky zo skupiny *The Artist's Way Group*, do ktorej som sa kedysi pridala. Príspevky som si zvedavo čítala a pod nimi samozrejme aj komentáre a diskusiu. Vtedy vznikol tento nápad. Sama autorka ku koncu svojej knihy vyzýva k vytváraniu „kreatívnych zhlukov“, ktoré si predstavovala zadarmo, organizované autonómne samotnými účastníkmi, ktorý by si vzájomne slúžili ako „podporujúce zrkadlá“, ktorých spája spoločná túžba po kreatívnom odblokovaní (Cameron 2020, 213). Tieto zhluky som začala hľadať, ale v Prahe som žiadne nenašla. Na spomínanej medzinárodnej facebookovej skupine ľudia často písali s iniciatívou nejakú vytvoriť, ale väčšinou išlo o ľudí v zahraničí, schôdzky by sa diali online, s časovým posunom a ja som pochopila, že to nie je ideálne. Českú verziu facebookových stránok som našla len jednu, v ktorej nebolo ani štyridsať členov, ale o žiadne zhluky organizované účastníkmi nešlo.

Premýšľala som nad verziou, že by som sa sama stala facilitátorkou jedného z týchto kreatívnych zhlukov, ale prišlo mi priveľmi problematické skúmať fenomén, ktorý by som vlastne sama vytvárala. Natrafila som len na kurzy platené. Prvý, ktorý mi neprišiel tak

profesionálny, promováný len na facebookovej stránke so štyridsiatimi sledujúcimi, ktorý stál tristo korún za stretnutie a druhý, ktorý mi prišiel profesionálnejšie prezentovaný, s vlastnou webstránkou a vopred stanovenou osnovou, ktorý bol drahší. Najprv som si pochopiteľne vybrala ten lacnejší. Oslovila som emailom organizátorku, tá mi po týždni odpovedala, že má veľkú radosť, že mám záujem a že:

„(...) to, že s podporou skupiny alebo individuálnych stretnutí je oveľa pravdepodobnejšie, že cestu umelca dotiahnete do konca, je jednou z najdôležitejších vecí, prečo tieto možnosti ponúkame. A stojí to za to, pretože tieto nástroje naozaj fungujú! Boli vyskúšané a otestované na mnohých ľuďoch. Stretnutia by prebiehali v malom kruhu 4–8 ľudí a na každom stretnutí by sme priblížili témy toho týždňa a podelili sa o to, ako sa nám darí alebo nedarí ranná práca so stránkami, naše umelecké stretnutia, aké cvičenia robíme a všeobecne, ako sa posúvame k umeleckému zotaveniu.“

O detailoch ma ale chcela informovať neskôr, pretože sa na poslednú chvíľu menilo miesto. V priebehu ďalších týždňov ma informovala, že už našli miesto a že stretnutia sa začnú koncom februára, a či mám záujem záväzne sa zaregistrovať. Záujem som samozrejme mala. Dva dni pred začiatkom stretnutí mi však prišiel e-mail, že skupinka sa nezaplnila, s tým, že dôvodom bolo podľa organizátorky to, že pre hľadanie miesta podcenili propagáciu. Organizátorka sa podľa jej slov sama na stretnutia tešila, pretože chcela „využiť nástroje Umelcovej cesty na naštartovanie svojho písania“. E-mail zakončila tým, že „ak mám aj tak chuť pustiť sa do Cesty umelca, môžeme sa dohodnúť na individuálnych konzultáciách“.

Dvere individuálnym konzultáciám som si nechala otvorené, no tušila som, že to nie je to, čo hľadám. V komunikácii som si všimla zvláštne upsellovanie a presvedčovanie o tom, že robím tú správnu voľbu, aj keď sama som vo svojich správach nejavila ani náznak toho, že by som o svojej voľbe pochybovala.

Na moment som mala pocit, že túto prácu teda predsa len písať nebudem. To, čo sa mi z môjho online výskumu javilo ako veľký celosvetový fenomén, v tomto kontexte nezaplnilo skupinku o štyroch až ôsmich ľuďoch, a tak som si na moment myslela, že to až tak celosvetový fenomén nie je. Demotivovane som hľadala ďalej, predtým, než by som to celkom nechala tak, pretože ma dlhodobo zaujímala tématika blokov a snaha sa kultivovať a meniť. V tom na mňa od facebookových algoritmov vybehla udalosť z názvom „Ochutnávka Umelcovej Cesty“, ktorá sa mala diať v ten istý deň. Našla som tiež rovnakú udalosť, na ktorej bolo napísané, že je zrušená, a ja som zostala zmätená.

Napriek váhaniu som prišla do určenej kaviarne a tam som našla Beátu, organizátorku a vedúcu kurzu. Hneď navrhla tykanie a jej usmievavá, otvorená prítomnosť trocha skludnila moju nervozitu. Povedala mi, že ešte čakáme na ďalších, menovite Hanku, ktorá už kurz podstúpila predtým, spolu s ňou jej syna Karla, ktorého sa Hanka snažila presvedčiť a ďalšiu pani, ktorej meno som si nezapamätala, a ktorá na kurzy nakoniec nechodila. Traja ďalší to nakoniec nestíhali. Na stretnutie som prišla s intenciou primárne pozorovať čo sa deje, ale štruktúra malého stretnutia mi nedovoľovala sa nezapojovať. Povedala som, že ma zaujímajú hlavne kreatívne bloky, s ktorými tento kurz sľubuje pracovať, to prečo ich máme, ako fungujú, ako sa ich zbavujeme. Z ich odpovedí som ale pochopila, že každý ide do kurzu s inými cieľmi, nielen sa odblokovať. Aké sú tieto rôzne ciele, ktoré vedú k tomu samému výsledku, teda účasti na tomto kurze? Čo sa títo ľudia snažia zmeniť k lepšiemu, aké na to používajú techniky, za akým účelom to robia? To boli otázky, ktoré mi vírili hlavou, a ktoré by som teda mohla pomenovať mojimi výskumnými otázkami.

Beáta mi tam povedala, že v kurze ide hlavne o slobodu. Odblokovanie je podľa nej o tom „byť slobodným“ a z tejto pozície slobody sa rozhodnúť, čo chceme s prípadnými blokmi spraviť. Dôraz na slobodu je samozrejme centrálnym aj v neoliberalizme, ale paralelám medzi odporúčaniami kurzu a neoliberalnou governmentalitou sa budem hlbšie venovať v etnografickej časti tejto práce.

Hanka, podnikateľka, maliarka a ilustrátorka, mi zase vravela, že kurz nie je niečo, čo by človeka automaticky zmenilo na človeka nového. Ku koncu stretnutia mi Beáta povedala, že študenti majú päťdesiat percentnú zľavu. Zo stretnutia som odišla kludnejšia, a cestou domov som si do mobilu narýchlo nahrávala svoje prvé terénne poznámky.

Odnášala som si odtiaľ tiež obkreslený obrys mojej dlane na ozdobnom papieri, v každom prste napísaná jedna vec, ktorú mám na sebe rada, čo bolo jedno z cvičení, ktoré sme za stolom robili. Bola som zvedavá a neistá, ako pokračovať ďalej. Na druhý deň mi napísala Beáta, odkazovala sa na naše stretnutie, na ktorom sme mimo iného mali povedať, akú kreatívnu vec sme posledné dni robili. Ja som prišla s tým, že som montovala vlastnoručne poličky, a ona mi písala, že mnou inšpirovaná ochutnáva túto rolu kutila.

Kritické antropologické oko by v jej proaktívnych správach mohlo vidieť aj marketingovú techniku, ako sa pripomenúť. Ja s týmto ale zápasím – Beáta zo seba vyžaruje klud, porozumenie a dobré úmysly a od začiatku mi prirástla k srdcu. Je mi jasné, že moje emočné vzťahy k aktérom budú veľkou výzvou pre to, aby som si v priebehu výskumu zachovala analytický odstup. Hlavným nástrojom, ktorý mi v tom môže pomôcť je práve neustála reflexivita. Po druhom čítaní predchádzajúcich viet si ale nakoniec v rámci tejto

reflexivity uvedomujem, že som sa práve pristihla pri tom, že snahu získať peniaze a predať svoj kurz očividne vnímam ako opak dobrých úmyslov. Toto ale predsa nemusí byť pravda. Beáta, rovnako ako moji informátori, veria, že kurz prináša hodnotu. To v tomto svete často nebýva zadarmo – ak len preto, že každý z nich si potrebuje platiť nájom, či už svoj, alebo, v prípade Beáty, aj priestoru, kde sa stretnutie *Umelcovej cesty* odohrávali, teda *oázy pokoja a klľudu*.

Môj ďalší krok bol jasný: účasť v teréne je totiž podmienená umožnením vstupu do terénu, fyzického a sociálneho (Novotná 2019, 308). Na to som potrebovala súhlas od gatekeeperky Beáty. Zavolala som jej a povedala som jej o mojich plánoch sa do kurzu zapojiť, no zároveň tam robiť výskum, že ma zaujíma kreatívny blok a táto metóda na jeho odblokovanie, to, ako to v praxi funguje. Bála som sa odmietnutia a robila som to primárne v rámci nasledovania etických smerníc České asociace pro sociální antropologii (CASA). Veľmi sa mi nechcelo, v hlave som sa odkazovala na Wacquantov Body and Soul (2006), on sa predsa tiež na začiatku nepýtal. Potom som si ale pripomenula, že nie som biely Wacquant vstupujúci do boxerskej telocvične v černošskej štvrti, ale biela Nina vstupujúca do *oázy pokoja a klľudu* na sebaozdravný kurz. Môj strach, že Beáta bude proti, sa nenaplnil. Naopak, bola nadšená. Získala som tak ústne povolenie k vstupu do terénu a mohla som začať.

3.2. O *Umelcovej ceste* a aktéroch

Kurz *Umelcovej cesty* vychádza z rovnomennej knihy (Cameron 2020), ktorá prvýkrát vyšla v deväťdesiatych rokoch. Odvtedy sa stala známym fenoménom v oblasti self-help literatúry, preloženým do mnohých jazykov. Jej zameranie je na spirituálne ozdravenie jedinca a zlepšenie jeho vzťahu so sebou, čo mu má pomôcť vrátiť sa k svojmu autentickému ja a kreativite. Kniha vychádza z premisy, že všetci sme umelcami, a že kreativita nami prúdi z vyššieho zdroju, na ktorý sa napojíme, keď sa staneme svojím autentickým ja.

Ponúka radu techník (technológií seba), ktoré majú toto napojenie na seba umožniť. Na konci každej kapitoly, ktorá reprezentuje jeden týždeň, ponúka radu otázok a úloh, ktoré nám toto sebapoznanie môžu pomôcť dosiahnuť. Väčšina z nich je individuálnych, napríklad napísať sám sebe list, zoznam vecí, ktoré nám robia radosť, alebo dať si obľúbené jedlo z detstva. Niektoré sme robili doma, podľa inštrukcií z knihy, iné priamo na kurze.

Beáta, facilitátorka skúmaného kurzu, ho facilituje už viac než 10 rokov, k čomu sa, podľa jej slov, sama dostala po tom, čo túto cestu absolvovala pod iným vedením. Kurz voľne vychádza

z knihy, no Beáta ho zároveň rozširuje o jej vlastné sprevádzané imaginácie, dopĺňa o tarotové karty, a ďalšie techniky.

Účastníkov sa stretávalo deväť, vrátane mňa a Beáty. Tá kurz síce viedla, no sama sa do neho zapájala ako pri reflexiách, tak pri cvičeniach, ktoré sme robili samostatne, vo voľnom čase. Skúsím tu nachvíľu imitovať kvantitatívnu vedu a načrtnúť tak zostavenie skupiny predtým, než sa pustím do etnografie, kde sa budem snažiť jej členov a ich trajektórie predstaviť viac do hĺbky.

Skupina sme boli relatívne heterogénna, najmladší členovia mali zhruba 20 rokov, najstarší sa pohybovali okolo 50. Dvaja muži, šesť žien a ja. Všetci bieli Európania a všetci, okrem mňa, hovorili česky. Šiesti živnostníci/podnikatelia, traja študenti. Všetci kreatívne založení, niektorí majú kreatívnu prácu ako zdroj obživy, niektorí sa o to snažia. Iní to tak mali a radšej prešli na prácu inú, no stále radi tvoria, ďalší podnikajú v odvetví, ktoré tradične nemusí byť považované za kreatívne, no stále kreativitu považujú za nápomocnú a je pre nich dôležitá.

Mená aktérov som anonymizovala, no niektoré z povolání mojich informátorov sú tak špecifické, že po ich odhalení by nebolo ťažké túto anonymizáciu obísť, a tak ich ku konkrétnemu menu nepriradím. Manifestácie kreativity však boli medzi aktérmi rozmanité, od herectva, cez ilustrácie, výrobu zápisníkov, písanie a hudbu až po kulinárske umenie. Skupinu tak spájali vzťahy ku kreativite a z veľkej časti aj podnikateľský duch, ako aj to, že sa stretli na kurze na ozdravenie svojho vnútorného umelca.

Ďalším centrálnym aktérom v rámci tohto kurzu a skupiny bola aj samotná kniha, z ktorej kurz vychádza (Cameron 2020). Tá nefungovala len ako pasívny nosič informácií, ale aktívne formovala praktiky a vzťahy medzi účastníkmi kurzu. Tí sa na ňu v priebehu kurzu často odvolávali a slúžila im ako zdroj poznania a legitimacy pre ich praktiky. Vystupovala ako spoločný referenčný bod, okolo ktorého sa vytvárali vzťahy a diskusie medzi účastníkmi. V priebehu kurzu z nej Beáta niekedy priamo čítala, účastníci si v nej podčiarkovali vety a niektoré z ich kníh (každý si na kurz nosil vlastnú) boli plné zvýrazňovacích papierikov a záložiek a v stave, ktorý indikoval, že knihy majú „niečo za sebou“ – boli pokrčené, prehnuté, otrhané – skrátka, podpísal sa na nich čas a to, že boli využívané. To zodpovedá pojmu „sociálneho života vecí“, ktorý zaviedol Arjun Appadurai vo svojej rovnomennej knihe (1988), v ktorej postuluje, že veci, podobne ako ľudia, majú svoje sociálne životy – prechádzajú rôznymi fázami, menia svoj status a význam v závislosti od kontextu, v ktorom sa nachádzajú. Aj tu sa jej význam premenil, od komodity v obchode, v ktorom sme ju kúpili, až po

spoločníčku na tejto ceste, z ktorej sme minimálne raz za týždeň čerpali poznanie, a ktorá formovala naše praktiky v tom nastávajúcom.

Stretnutia prebiehali po dobu 12 týždňov a stretávali sme sa vždy v nedeľu v podvečer po dobu troch hodín. Sedávali sme v kruhu v uvoľnenej atmosfére. Vždy sme začínali spoločnou reflexiou uplynulého týždňa, našich úspechov a neúspechov, našich umelcových rande. Potom sme robili cvičenia, buď z knihy, alebo Beátine, ktoré sa líšili obsahom, no spájali ich podobné zámery: lepšie sa spoznať, napojiť sa na seba, vytvoriť si podporujúci vzťah sám so sebou, dôveru v seba a rozprúdiť svoju kreativitu. Tieto ciele, ako demonštrujem v podkapitole 2.10, a v priebehu tejto práce, úzko korelujú s neoliberalnými imperatívmi, a preto kurz považujem za vhodné miesto na skúmanie utvárania neoliberalnej subjektivity. Zároveň však dôraz na spiritualitu a spirituálne praktiky v kurze nejde jednoducho pripísať neoliberalizmu a tento komplexný vzťah budem predstavovať v priebehu práce.

3.3. O Etnografovaní a reflexivite

„Etnografovanie je kreatívny proces, v ktorom sa prelína vytváranie dát, teoretizácia, reflexivita, rôzne spôsoby písania, rovnako ako sociálne vzťahy v teréne aj epistemickej komunity“ (Abu Ghosh and Stöckelová 2013, 7). Podľa autorov etnografiu nemôžeme zredukovať len na „techniku zberu dát“ (ibid., 8), ktoré budeme prezentovať ako fakty bez epistemologického kontextu. Naopak, dobrá etnografia má „exponovať okolnosti vytvárania a upevňovania“ týchto faktov (ibid., 9).

Etnografovanie je podmienené pobytom v terénne. Ten je ale zase „mýtina, ktorej kľamná jasnosť zakrýva procesy nutné pre jeho konštrukciu“ (Gupta a Ferguson v ibid., 13). Podobne aj môj terén by sa jednoducho mohol javiť ako situovaný v *oáze pokoja a kludu*, na našich stretnutí. V skutočnosti však hranice tejto budovy presahoval a bol skôr „miestom stretávaní“ (Beaud, Weber v ibid., 16). Bol tak tiež na lavičke cestou na zastávku, v električke, vo whatsappovej skupine, u aktérov doma, v parku, kaviarni aj bare, kde som ich náhodou, alebo neskôr zámerne, stretla. Pokiaľ do neho zahrňam aj javy a materiality, ktoré ovplyvňujú skúmaných – teda neoliberalné imperatívy, tak bol vlastne takmer všade, od časopisu v čakárni u doktora až po citáty, ktoré ich priatelia zdieľajú na Facebooku. A samozrejme, v samotnej knihe, z ktorej kurz vychádza. O analýzu neoliberalného diskurzu sa však v tejto práci neusilujem, pretože by to značne prekročilo odporúčanú dĺžku tejto práce, a tak sa pri výskume

zameriavam primárne na miesta, kde sme sa skutočne fyzicky stretli a knihu, z ktorej kurz vychádzal.

Za účelom tohto výskumu som používala zúčastnené pozorovanie, nasledované pološtrukturovanými rozhovormi, doplnené o analýzu ďalších prameňov, čo bola v mojom prípade kniha *Umelcova cesta* (Cameron, 2020), z ktorej kurz vychádza, webové stránky kurzu a facebooková skupina, ktorá spája ľudí z celého sveta, ktorí *Umelcovu cestu* nasledujú. Zúčastnené pozorovanie bolo dôležitým bodom môjho výskumu, ktoré má výskumníkovi umožniť „zakúsiť realitu tých, ktorých skúmame“ (Novotná 2019, 382). Účasť, pochopiteľne kľúčová pre zúčastnené pozorovanie, je podľa Maddena centrálnou pre etnografovanie (2010, 77). To zahŕňa aktívne zapojenie sa do každodenných aktivít, budovanie vzťahov a dôvery s informátormi, pozorovanie interakcií, rituálov a správania a zároveň reflexiu vlastnej pozície a vplyvu na skúmané prostredie.

Nevyhnutnou súčasťou každého výskumu v teréne, ale vlastne aj života v sociálnom svete (Abu Ghosh and Stöckelová 2013, 19), je reflexivita. Je to „vedomie vlastnej role, artikulácia situovanosti a perspektívy a interpretatívna povaha všetkých sociálnych vzťahov“ (ibid., 19). Nie je možné len „nevinne“ interpretovať, bez zasahovania do sociálnej skúsenosti (Law a Urry v ibid., 19). Reflexivita tak má byť „priebežný rozmer výskumu“ (pretože identita a rola výskumníka nie sú stabilné), ktorý vytvára priestor pre pohľad skúmaných aktérov a jeho zachytenie (ibid., 20). Hlavným politicko-epistemickým cieľom etnografov je tak vytvárať priestor, v ktorom „môžu hovoriť a konať tí, ktorých študujeme“ (ibid.,26).

O to som sa v priebehu výskumu a písania tejto práce snažila, občas som však, pochopiteľne, narážala na výzvy. Hlavnou bolo pnutie medzi teoretickým ukotvením práce a výpoveďami aktérov a ich presvedčeniami (čím sa do väčšej hĺbky zaoberám v podkapitole 4.2.2.). V hlave sa mi ozýval predslov k „Saints, Scholars and Schizophrenics“ od Nancy Scheper-Hughes (1982, xv–xxi), v ktorom autorka reflektuje jej etickú dilemu spôsobenú negatívnymi reakciami jej informátorov, ich pocitmi odhalenia a narušenia ich vlastných interpretácií svojich životov. Podobne aj Rabinow vo svojej etnografii (1977) spomína symbolické násilie, ktoré nechcene spáchal na informátorovi tým, že spochybnil jeho vlastné chápanie udalostí. Pri snahe o hlbšie pochopenie môže antropológ spôsobiť svojim informátorom nepokoj alebo zmätok tým, že spochybní ich zaužívané normy a presvedčenia. Toto bol môj veľký strach, ktorému som sa snažila vyhnúť. Zároveň však, ak len odprezentujem to, čo vravia informátori bez akejkoľvek analýzy, tak práca nebude etnografiou, ale skôr príspevkom vhodným prinajlepšom na blog. Pojala som to teda tak, že prezentujem to, čo vravia informátori, ako aj to, čo vravia teoretici vedľa seba a v práci často nachádzam

paralely. Nesnažím sa však tvrdiť, že som zvrchovanou autoritou, ani že mám tú báju jedinečnú pozitivistickú pravdu.

Nakoniec mi s touto dilemou pomohla aj jedna z informátoriek, ktorá mi po rozhovore povedala, že ak sa mi to, čo vraví nehodí, používať to nemusím, že je jej to vlastne jedno a „hlavne, ať to nějak napíšeš“ (rozhovor Simona). Zdá sa mi tak, že tieto úzkosti nakoniec vyvolávam viac v sebe, než v mojich informátoroch, čo ma v zásade teší a umožňuje mi to pri písaní trochu voľnejšie dýchať. V práci však používam aj to, čo sa mi zdanlivo „nehodí“ – nie je tak len výčtom všetkých fenoménov, ktoré sú v súlade s neoliberalnými imperatívmi. Naopak, pnutie a rozpory medzi žitou skúsenosťou mojich informátorov a teoretizovaním o neoliberalnej subjektivite sa mi „hodí“, robí totiž prácu komplexnejšou a spochybňuje monolitickú predstavu o neoliberalnej subjektivite, čo považujem za jeden z jej hlavných prínosov.

Ďalším dôležitým bodom bolo pre mňa bolo zbaviť sa mojich biasov. Keďže som sama na knihu (Cameron, 2020) narazila v čase, kedy som sa cítila trochu zúfalo a so špecifickými motiváciami, ponúka sa, samozrejme, moju skúsenosť plošne aplikovať aj na mojich informátorov a interpretovať si ich motivácie skrz moju vlastnú skúsenosť. To som samozrejme nechcela a bola tak veľmi opatrná, aby tomu tak nebolo. Konkrétnymi krokmi, ako som sa tomuto snažila zamedziť, bolo uvedomiť a zreflektovať si moje vlastné motivácie a potom, hlavne, nechať prehovoriť samotných aktérov. Pri rozhovoroch som sa ich priamo pýtala na ich motivácie- a skutočne, niektoré boli odlišné od tých mojich a od tých, ktoré som očakávala. Ďalšie však boli podobné tej mojej a ja som dodnes na pochybách do akej miery to, že som výskum robila práve ja, formuje jeho výsledky. Odpoveďou zostáva, že napriek mojim snahám do nejakej miery určite. Inak to ani nie je možné.

Počas mojej účasti v teréne som si adoptovala prístup, ktorý predstavuje André Droogers ako metodologický ludizmus (2012, 311–336). Tento prístup vychádza zo štúdií náboženských fenoménov a ponúka ho ako alternatívu klasickým metodologickým prístupom k štúdiu náboženstva ako metodologický ateizmus, agnosticizmus a teizmus. Tento prístup som si zvolila preto, že na kurze sa často objavovali spirituálne techniky, ako napríklad imaginácie, alebo ťahanie tarotových kariet, ktorým sa hlbšie venujem v kapitole 4.1.2.5., a jednou z dôležitých myšlienok knihy (Cameron, 2020) je, že ide o spirituálne ozdravenie, a že kreativita je manifestáciou božskej (tvorcovskej) energie.

Metodologický ludizmus je založený na myšlienke, že hra je ľudská schopnosť „zaoberať sa súčasne a subjunktívne dvoma alebo viacerými spôsobmi klasifikácie reality“ (Droogers 2012, 321). „Subjunktívne“ sa v tomto prípade používa na vyjadrenie „domnienky,

túžby, hypotézy alebo možnosti“, teda „domény akoby“ (Turner 1988 v Droogers 2012, 321). Metodologický ľudizmus vyzýva výskumníka, aby si „osvojil modus vnímania reality veriacich“ (Droogers 2012, 24). Výskumník tak má zaujať hravý postoj a dočasne prijať tvrdenia náboženskej tradície, ktorú študujú. To mu má umožniť na vlastnej skúsenosti pochopiť, čo veriaci považujú za zmysluplné vo svojom náboženstve (Droogers 2012, 165). Pri tomto hravom prístupe hrá dôležitú rolu aj telo výskumníka, ktoré slúži ako nástroj na prevádzanie výskumu, a na ktorom sa sám snaží zakúšať telesné skúsenosti veriacich, aby získal bohatšie pochopenie telesných a zmyslových aspektov náboženskej praxe. To je v súlade s myšlienkou „tela ako organického záznamového zariadenia, ktoré usmerňuje a filtruje pozorovania, zážitky a emócie do etnografického záznamu“, o ktorej píše Madden (2010, 82–83). Tento prístup umožňuje vedcom lepšie porozumieť skúsenostiam veriacich tým, že k ich pohľadu pristupujú s empatiou a rešpektom.

V kontexte môjho výskumu to znamenalo nechať stranou môj osobný prinajlepšom agnosticizmus a zúčastniť sa na týchto rôznych spirituálnych aktivitách, ktoré boli v kurze prítomné. Do procesov sa zapájať bez toho, aby som ich v tom momente spochybňovala. Na to prichádza čas potom – pri analýze. Tento prístup mi tak umožnil na vlastnom tele zakúsiť efekty imaginácií, zvedavé čítanie príbalovej knihy, kde sa vysvetľuje tarotová karta, ktorú som si práve vytiahla, alebo to, že mi vlastné brucho radilo, čo chce. Získala som tak bohatšie pochopenie telesných a zmyslových aspektov týchto spirituálnych praktík.

Tento prístup samozrejme ešte podčiarkuje nutnosť neustálej sebareflexie, je potrebné si počas neho uvedomovať svoje vlastné postoje voči spiritualite a to, ako formujú moje interpretácie. Uvedomovať si, že som súčasťou terénu, nie objektívny pozorovateľ, čím ho nevyhnutne ovplyvňujem. Tento hravý prístup som si síce osvojila, no pri rozhovoroch sa ukázalo, že niektorí účastníci kurzu na spirituálne aspekty nakoniec nazerali skeptickejšie, než ja sama ponorená v metodologickom ľudizme. A tak možno moja otvorenosť týmto praktikám spoluutvárala normu všeobecnej otvorenosti na kurze, ktorá, ako sa neskôr ukázalo, nebola všetkým tak blízka. Je tiež dôležité si uvedomovať, že to, ako som efekty týchto techník prežívala vo svojom tele síce má výpovednú hodnotu, no stále to nemôžem plošne vzťahovať na to, aké efekty praktiky majú na telách a mysliach mojich informátorov. To som mohla čiastočne odpozorovať v spokojných úsmevoch a zmenách držania tela, ktoré informátori často po skončení mali, ako aj počuť v našich spoločných reflexiách. Ako ale zaručiť, že som si nevšímala úsmevy jedného, na úkor neutrality druhého, ovplyvnená vlastným prežívaním? Odpoveďou je – ťažko.

Pri pozorovaní si však výskumník píše terénne poznámky, často v kľúčových bodoch a slovách, ktoré si neskôr, ideálne v ten istý deň, prepisuje do rozšírenej verzie. Snaží sa pritom zachytiť všetko, čo vidí – čo pochopiteľne nie je možné a je preto dôležité si uvedomovať to, z akej pozície túto reprezentáciu konštruuje, teda aké znalosti a skúsenosti formujú to, čomu etnograf prikladá dôležitosť. V mojich terénnych poznámkach som tak napríklad zaznamenávala efekty, ktoré som pociťovala na sebe, a tie, ktoré som videla na iných a riadne som ich od seba odlišovala.

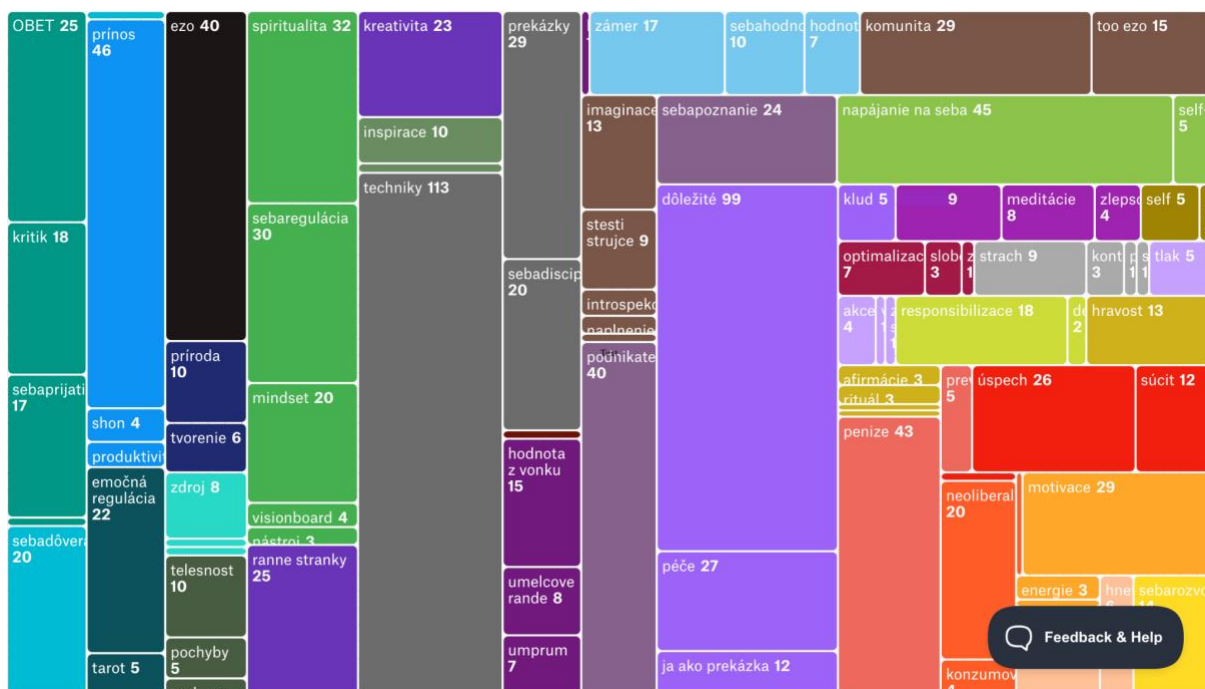
Po skončení kurzu som si po sebe svoj terénny denník opakovane čítala a analyzovala pomocou induktívneho kódovania – identifikovala som v ňom kľúčové témy a koncepty. Na základe týchto dôležitých tém som si potom pripravila okruhy otázok na rozhovory. Tie sú užitočné na získanie aktérskych opisov udalostí, a javov, a porozumenie tomu, ako chápu sociálnu realitu a ako o svojom chápaní hovoria; aké sú ich skúsenosti, názory, zážitky alebo postoje (Zandlová v Novotná, Špaček, and Šťovičková 2019, 320). Rozhovory tak boli ďalším spôsobom, ktoré mi umožnili pochopiť (nielen) efekty a významy spirituálnych techník na mojich informátorov.

V rozhovoroch som sa tiež snažila pochopiť, ako aktéri konštruujú a reprezentujú svoju subjektívnu skúsenosť prostredníctvom rozprávania, a ako dávajú zmysel udalostiam, javom alebo situáciám v kontexte svojho života (ibid.). Aktérov som oslovila telefonicky, alebo prostredníctvom správy a všetci mi rozhovor potvrdili. Rozhovory boli pološtrukturované, pretože otvorenosť a flexibilita, ktoré sú pre tento druh rozhovoru charakteristické, dávajú respondentovi priestor pre vlastné vyjadrenie a formulácie a zároveň obom (aj výskumníkovi) možnosť priebežne si vyjasňovať presný význam otázok a odpovedí, čím sa znižuje riziko vzájomného nepochopenia (ibid., 322).

Okruhy otázok boli zamerané na motiváciu mojich aktérov k tomu sa na kurze zúčastniť, aké mali očakávania, čo si z neho odniesli, aké techniky z kurzu a knihy im utkveli v pamäti, za akým účelom ich používajú, ich postoj k spirituálnym častiam kurzu, k úspechu, ako si ho predstavujú, čo im stojí v ceste, efekty tohto kurzu a techník, či sa nejakým spôsobom zmenilo ich nazeranie na kreativitu, alebo svoju životnú cestu. Snažila som sa si s nimi zmapovať a zreflektovať kurz ako taký, čo sme tam robili, čo im to prinieslo a prečo. Rozhovor sa mi podarilo zorganizovať so všetkými účastníkmi, okrem vedúcej kurzu, Beáty, ktorá mi rozhovor nakoniec odriekla a k mojej snahe o nachádzanie nového termínu sa ďalej nevyjadřila. Keďže nemám nárok, ani záujem, si niekoho čas vynucovať, akceptovala som to. Rozhovorov som robila šesť so siedmimi účastníkmi, jeden som robila naraz s dvojicou, párom, u nich doma. Pred rozhovorom som informátorom vysvetlila zámery môjho výskumu, to, že s ním

nemusia súhlasiť a môžu z neho odstúpiť, že mi nemusia odpovedať na otázky, na ktoré nechcú, ako aj to, že výsledok bude anonymizovaný. Získala som od nich ústny informovaný súhlas s rozhovorom a jeho nahrávaním a začala sa pýtať.

Pri nasledujúcej snahe o prepis som zistila, že jeden z rozhovorov sa nahral veľmi nekvalitne a nahrávka tak nebola použiteľná, takže som si ešte v ten istý večer zapísala všetky dôležité veci, ktoré som si z neho zapamätala. Bol to rozhovor s informátorkou, ktorú tu volám Simona, a je to aj dôvod, prečo sú v práci niektoré jej výroky, ktoré mi neutkveli do pamäti v plnom znení, primárne parafrázované. Prepísané rozhovory som spolu s terénnym denníkom nahrála do Atlas.ti, nástroja na kvalitatívnu analýzu dát, kde nastal čas na ďalšie, detailnejšie kódovanie – rozčlenenie textu na menšie významové jednotky a ich pomenovanie kódmi (Heřmanský v *ibid.*, 430). Kódy som vytvárala primárne indukzívne, priamo z dát, zároveň som však mala v tomto bode načítané teoretické zakotvenie pre túto prácu, čo moju pozornosť čiastočne upriamilo na prieniky medzi týmito teóriami a mojimi dátami.

Prehľad kódov v Atlas.ti, screenshot

Madden píše, že významy nachádzame skrz systematickú a opakovanú prácu s etnografickými dátami – ich zaradovanie nám pomáha nachádzať vzorce a vzťahy, ktoré nesú významy (2010, 155). Analýza je podľa Heřmanského proces, ktorý vedie k záverom na základe vytvorených dát, zatiaľ čo interpretácia je proces, ktorým vysvetľujeme, čo tieto závery znamenajú (Novotná, Špaček, and Šťovíčková 2019, 419). Interpretácia tak prekračuje deskriptívnu úroveň kódovania s cieľom vysvetliť význam identifikovaných tém a vzorcov. Tu vstupujú do

hry teoretické rámce, ktoré slúžia ako „okuliare“ (ibid., 420), skrz ktoré môžeme skúmané javy nazerať v novej perspektíve a kriticky ich vyložiť. Heřmanský ale tiež upozorňuje, že neexistuje len jeden správny výklad – interpretácie sú ovplyvnené teoreticko-epistemologickými východiskami výskumníka (ibid., 419). To ma znova privádza k potrebe reflexivity – je potreba neustále si pripomínať, že dáta sú z povahy situované, teda konštruované situovaným výskumníkom, ktorý interaguje s aktérmi za nejakým účelom (ibid., 421). Etnograf tak do do výskumu nielen prináša svoje teoreticko-epistemologické zázemie, ale vstupuje doň ako aktér, ktorý ovplyvňuje udalosti, ktoré skúma (ibid., 421). To je potrebné v priebehu celého výskumu reflektovať a zamýšľať sa nad tým, ako to ovplyvňuje priebeh výskumu a jeho výsledky. Rovnako aj moja vlastná socializácia a predsudky ovplyvňujú spôsob, akým vnímam veci a je preto dôležité si to počas výskumu pripomínať, uvedomovať a dbať na to, aby boli moje interpretácie založené na dátach, a nie na mojich subjektívnych predsudkoch.

3.4. O Uchopiteľnosti

Nikolas Rose píše, že genealógia subjektifikácie by mala o človeku uvažovať ako o „istom druhu machinácie, hybride tela, artefaktu, vedomostí, vášne a techniky“ (1999, 38). Ulrich Bröckling zase podnikateľský subjekt nazýva subjektom „v gerundíve – nie niečo, čo existuje, ale niečo, čo by malo byť uvedené do života“ (2016, 20). Podľa neho je zmesou predpisov a opisov a preto je podľa neho najvhodnejšie skúmať ho prostredníctvom „manuálov“ na jeho konštrukciu (Bröckling 2016, 36). Z povahy etnografického výskumu ale pochopiteľne nebudem skúmať len manuály, ale to, ako sú demonštrované v živote mojich aktérov. Ako ale na to?

Pre inšpiráciu som šla (metaforicky) k Brunovi Latourovi a jeho argumentu, že pri našich analýzach by sme mali k ľudským a neľudským aktérom pristupovať symetricky (Latour 2000). Predmety, technológie a postupy kurzu tak zohrávajú aktívnu úlohu pri utváraní sociálnej reality, a nie sú len pasívnymi nástrojmi. V praxi teda vnímam napríklad samotnú knihu, z ktorej kurz vychádza (Cameron 2020), nielen ako sprostredkovateľa myšlienok, ale vnímam aj, ako jej fyzická prítomnosť, akt čítania, písania poznámok a jej integrácia do každodennej rutiny prispievajú k formovaniu individuálneho sebachápania a praktík. Kniha sa stáva aktérom v sieti sebatransformácie, nielen nádobou na informácie. Podobne „objektujú“ tarotové karty, vonné oleje, vision boardy, pripomienky, ale aj samotný Vesmír, Boh, alebo

Zdroj, s ktorými sme sa v priebehu kurzu potýkali a ktorí nás v ceste mali aktívne sprevádzať a podporovať.

Latour spochybňuje pojem „sociálneho“ ako samostatnej domény alebo vysvetľujúcej sily, ale tvrdí, že sociálne je výsledkom prebiehajúcich procesov združovania medzi rôznymi subjektmi (Latour 2000, 113–114). Podobne aj neoliberalné sebauváranie zahŕňa komplexnú súhrnu praktík, technológií a diskurzov. Latourov prístup ma tak nabáda sledovať, ako konkrétne asociácie medzi jednotlivcami, objektmi a praktikami vytvárajú to, čo nazývame neoliberalnou subjektivitou. Tým sa pozornosť presúva od abstraktných vysvetlení ku konkrétnym, pozorovateľným procesom formovania subjektu. Čiastočné prevzatie si Latourovho zamerania sa na materialitu mi ďalej môže pomôcť pochopiť, ako sa konštruovanie seba samého uskutočňuje prostredníctvom konkrétnych, stelesnených praktík.

Zatiaľ čo Roseové teoretizovanie ponúka rámec na pochopenie toho, ako sú jednotlivci povzbudzovaní k tomu, aby sa sebariadili prostredníctvom praktík sebareflexie a sebazdokonaľovania (Rose 1999), Latourov prístup (Latour 2000) mi zase umožňuje preskúmať konkrétne socio-materiálne praktiky, prostredníctvom ktorých sa toto riadenie uskutočňuje.

4. Etnografická časť

4.1. Techniky

To, čo je kľúčové pre tento kurz sú techniky sebauvárania. Technikám rozumiem ako takým činnostiam a postupom, ktoré sú v určitom kontexte považované za účinné, prestížne a hodné reprodukcie (Mauss 1979). Počas môjho výskumu, od čítania knihy skrz pobyt v terénne až po rozhovory, som si všímala dôrazu na premenu nášho spôsobu uvažovania a správania sa tak, „aby nám v tom bolo lepšie“ (z rozhovoru). *V súlade so sebou*. Technik, ktoré sme používali v rámci kurzu a v rámci práce doma, bolo mnoho. Od ranných stránok, cez imaginácie, afirmácie, meditácie, skupinové reflektovanie našich týždňov, tvorenie vision boardu, okrasné písanie si odkazov až po listy sebe, Bohu, Zdroju, alebo Vesmíru. V tejto kapitole sa zameriavam na etnografický popis a analýzu techník, ktoré sme počas kurzu používali. Na tie som sa následne pri rozhovoroch dopytovala, chcela som vedieť, ktoré na mojich informátoroch zanechali najväčší dojem, ktoré používajú dodnes a prečo. Tieto techniky, ktoré sme používali ako počas kurzu, preukazujú veľmi podobné zámery ako technológie seba, ako ich vníma Foucault a ako

som ich predstavovala vyššie, v teoretickej časti tejto práce, a teda ako rôzne spôsoby a postupy, ktorými sa jednotlivci snažia pochopiť a riadiť samých seba, uspôsobiť svoje myšlienky, správanie, a spôsob bytia za účelom dosiahnutia určitého stavu „šťastia, čistoty, múdrosti, dokonalosti alebo nesmrteľnosti“ (Foucault 1988, 18). Počas reflexií v priebehu kurzu som si často všímala zmienky o tom, že ich informátori považujú za dôležité preto, že im pomáhajú zvedomovať si svoje ciele, dostávať zo seba svoje frustrácie, pozorovať svoje reakcie, získať novú perspektívu. Uvedomenia, ktoré vďaka technikám získavajú, im potom následne môžu pomôcť objaviť nové cesty, ktorými sa chcú vydať, kreatívne spôsoby vyjadrenia seba, ktoré chcú skúsiť, alebo odhaliť pre nich už neslúžiace vzorce. Pri rozhovoroch som sa pýtala na konkrétne techniky, ktoré informátorom utkveli v pamäti, ktoré považujú za dôležité a prínosné a prečo.

4.1.1. Základné techniky

4.1.1.1. Ranné stránky

Ako najvýraznejšie na mňa z dát vystupovali „ranné stránky“. Tento koncept autorka knihy, z ktorej kurz vychádza, predstavuje už na začiatku, ako nevyhnutnú súčasť cesty, ako „hlavný nástroj k uzdraveniu svojej kreativity“ (Cameron, 11), aktivitu, pri ktorej zo seba vypíšeme to, čo stojí medzi nami a kreativitou. Majú sa robiť každý deň, na tri strany a nemáme ich dávať nikomu čítať. Iné nároky nie sú, takže ich v podstate nemôžeme urobiť zle. To, že sa každý deň ocitneme pred stránkou a píšeme, nám zároveň má pomôcť zbaviť sa nášho cenzora, kritického hlasu, ktorý nám vraví, že to nevieme, nedokážeme. Autorka píše, že „hocikto, kto verne píše ranné stránky bude *vedený k spojeniu s vnútorným zdrojom múdrosti*“ (Cameron, 16).

To evokuje Foucaultovské *technológie konfesie* (Foucault 2020), prostredníctvom ktorých jednotlivci vytvárajú pravdy o sebe samých a konštituuju sa tak ako subjekty. Akt spovede podľa Foucaulta (2020) vytvára nové spôsoby vzťahovania sa k sebe a chápania seba samého. Jednotlivci sú podľa autora presvedčení, že sa aktom spovede oslobodzujú, ale v skutočnosti sa podriaďujú mocenským vzťahom už len samotným procesom vypovedania pravdy (ibid.). Táto transformácia vnútornej skúsenosti do diskurzu je vnímaná ako cesta k sebazpoznaniu a sebazdokonaľovaniu, a spoveď sa tak stáva základným kameňom modernej subjektivity a mocenských vzťahov (ibid.). V tomto prípade však stránky nesmerujú k vonkajšej moci, ale k sebe – proces tak prebieha medzi autentickým ja a ja – kritikom/cenzorom.

Beáta nám hneď na úvodnom kurze dala malé zápisníky so slovami „niečo na pečovanie o nášho umelca, výhovorka stránky nepísať teda nie je“ (terénny denník). Tento akt, spolu s tým, ako o ňom hovorí samotná autorka kurzu, mi našepkával, že toto bude dôležitá technika. Počas našej cesty boli stránkam prisudzované rôzne prínosy, napríklad „tým, že stránky píšeme dostávame to o seba von, tzn. nezostaneme tým“ (terénny denník). Samozrejme, ak už len z povahy etnografického výskumu, ma zaujíma, čo si o tom myslia samotní aktéri, nie tak veľmi to, čo o tom vraví kniha. Na stránky som sa vo väčšine prípadov nepýtala špecificky, pýtala som sa na nástroje, ktoré im prišli dôležité, v snahe nemanipulovať s dátami a nechať mojich informátorov vypovedať samých. Spomenuli ich však bez rozdielu všetci.

Čo sa týka prínosu odpovede boli relatívne podobné. Ivana vraví: „treba psaní si tých denných stránok, tak to mně přijde, že tě to hodně sblíží se sebou“², Pavel na toto používa viac súvetí a na margo ranných stránok vraví: „Můžu se vypsat vlastně ze všeho a vyčistit si hlavu a spustit si takový ten channeling vlastně, jak se napojit na ten proud (...) na sebe vlastně, který mi říká, „ale tohleto teď je vhodné dělat“ třeba. Můj vnitřní zdroj stále něco šeptá, něco, co je pro mě ideální cesta, ale přes to křičí nějaké jiné hlasy, které mohu nasýtit, vypsat na papír, takže nepřekáží tomu, abych slyšel to, co je pro mě ideální... je to skvělý nástroj, jak se tady s tím spojit. To, co chci udělat, je napojit se na ten zdroj, ideálně dostat se do toho, že se to píše samo přes moje tělo.“ Podľa Karla stránky zase slúžia „jako introspekce, prostě se v sobě nějak vyznat.“, Hanka vraví, že jej stránky pomáhajú „Nějak se seba více napojit možná... i jako zjistit, co chceš.“

Ak sa vrátíme k technológiám konfesie (Foucault 2020), tak si tu môžeme všimnúť zaujímavé rozšírenie. Jedinec sa v stránkach neodkrýva pred pastorom, ani lekárom, aby sa stal zmanažovateľným, ale sám pred sebou. Stáva sa tak svojim vlastným pastorom, či policajtom a manažuje sám seba. Foucault definuje technológie seba ako praktiky, ktorými „jednotlivci môžu sami alebo s pomocou iných vykonávať určité operácie na svojich telách a dušiach, myšlienkach, správaní a spôsobe bytia tak, aby sa transformovali s cieľom dosiahnuť určitý stav šťastia, čistoty, múdrosti, dokonalosti alebo nesmrteľnosti“ (1988, 18). Podobne aj Nikolas Rose uvádza písanie denníku ako jednu z týchto technológií seba, ktoré podporujú sebariadenie subjektu a požadujú od neho aby sa k sebe vzťahoval napríklad „epistemologicky (poznával sa), despoticky (ovládal sa) alebo iným spôsobom (staral sa o seba)“ (Rose 1998, 29). Písanie ranných stránok, podľa odpovedí môjho informátorstva slúži ako spôsob na napájanie na seba,

² Citácie z rozhovorov s informátormi nie sú za účelom zachovania autenticity preložené.

na svoj „zdroj“ a teda poznávanie sa. Cieľom týchto techník, alebo technológií, ak na ne nahliadame pomocou Roseovho teoretického rámca, je vytvoriť „enterprising individuals“ (Rose 1998, 154) (podnikavých jednotlivcov), ktorí sa usilujú o naplnenie, dokonalosť a úspech, a ktorí sú „povinní spraviť svoj život zmysluplným prostredníctvom aktov voľby“ (Rose 1998, 160).

Zápis z môjho terénneho denníka: „Beáta vraví, že zmena bez bdelosti nepríde, že nepríde sama a písanie ranných stránok je nástrojom k zvedomovaniu toho, čo treba zmeniť, alebo čo je dôležité.“ (terénny denník), potvrdzuje účely tejto techniky. Prostredníctvom písania tak môžu jednotlivci vyjadriť svoje myšlienky, pocity a správanie a lepšie tak pochopiť seba, svoje motivácie a ciele. Tento proces sebareflexie potom umožňuje jednotlivcom hodnotiť a následne meniť svoje správanie na základe osobných, alebo spoločenských noriem. Ak je ale ja svojím vlastným pastorom, či manažérom, normy sú rovnako jeho. Táto technika tak, zdá sa, rozpúšťa rozdiel medzi ja a spoločnosťou – ja je zároveň normotvorné aj normatívne. A tak to vyzerá, že neoliberalnej *železnej lady* sa plní sen a „neexistuje nič také ako spoločnosť. Existujú jednotliví muži a ženy“ (Thatcher 1987 v The Guardian 2013) a spoločnosť je agregátom individuálnych ja.

Snaha o sebatrasformáciu a sebareguláciu, ktorú spomínajú moji aktéri, je v súlade s tým, ako sa podľa Rosea správa podnikateľský subjekt, ktorý je projektom samého seba a pracuje na svojom emočnom svete (1998, 157). Podobne aj Romana stránky popisuje ako „psací autoterapii“, ktorá jej zo seba pomáha vyhádať to negatívne. Vraví, že „když si (...) aspoň pár vět ráno napíšu, tak prostě mě to třeba nějak ukotví“. Hanka zase vraví, že jej písanie pomáha „udělat si přehled, co se se mnou děje zrovna. Když řeším nějaké psychické věci, zamotané. Tak to mi hodně pomáhá se vypsát. Ale pak se tam i objevuje to řešení. A taky nápady, které normálně mi nenapadnou.“

Podľa Rosea je terapeutické vedenie tak lákavé, pretože ponúka riešenie na napätie, ktoré má jednotlivec v duši, spôsobené imperatívom naraz obývať rozličné sféry, ktoré sa zdajú filozoficky protichodné (1998, 157). Self-help sa podľa neho skladá z expertov, ktorí tvrdia, že dokážu poskytnúť objektívnu, racionálnu odpoveď na otázku, ako by mal človek viesť život v nádeji na osobné šťastie a „zlepšenie kvality života“ (ibid., 156). Individuáli sa tak uchylujú k technikám, ktoré títo experti odporúčajú, pod príslubom, že im pomôžu sa zmeniť, prevziať zodpovednosť za svoj život, stať sa tým kým chcú – samým sebou, a maximalizovať tak svoju spokojnosť a kvalitu života (ibid., 156-160). Tie zahŕňajú rôzne nástroje na manažovanie

svojho života, definovanie cieľov a písanie plánov, tak, aby jednotlivец dokázal dosiahnuť svojich potrieb vlastnými silami (ibid., 159), čo je v súlade s neoliberalným ideálom autonómneho ja zodpovedného za svoj úspech. Jedným z týchto nástrojov je pre aktérov práve písanie ranných stránok, ktoré im pomáha stať sa týmto autonómny subjektom skrz sebazpoznávanie a napájanie sa na vnútorný zdroj múdrosti v ich vnútri.

4.1.1.2. Umelcove rande

Ďalšia z techník, ktorú Cameron prezentuje už na začiatku knihy ako za nevyhnutnú je *Umelcove rande*, alebo *Umeľcova schůzka*, ako sme k nemu referovali na kurze. Je to časový blok, „napríklad dve hodiny týždenne, špeciálne vyhradený a venovaný starostlivosti o vaše tvorivé vedomie, o vášho vnútorného umelca“ (Cameron 2020, 19). Je to stretnutie sám so sebou, aktivita, ku ktorej nás má priviesť zvedavosť a hravosť. Tu sa máme zblížiť s naším umeleckým ja, napojiť sa naň, vypočúť si jeho potreby a pečovať oň. „Umelec je dieťa čo sa chce hrať, my to berieme moc vážne,“ vraví Beáta na margo týchto umelcových rande hneď v prvú nedeľu.

To mi pri našom rozhovore potvrdzuje Hanka. Vraví: „*Mě to spojuje s tím, s tím, kdo jsem, no. Myslím, že to i pro někoho, kdo třeba není umělec úplně, tak (...) se uvolní, že prostě může dělat, může si hrát, může být jako to dítě, zase. Že to je tam asi důležité, že prostě jednou za týden jdeš a děláš něco, co vlastně by sis jinak vůbec neudělala.*“

Počas 12 týždňového trvania kurzu sme pri reflexiách uplynulých týždňov občas o našich umelcových stretnutiach hovorili. Jeden išiel fotiť, iný plávať, na prechádzku, na jógu, kúpiť si pastelky, čítať si pod stromom. Pri rozhovoroch mi moji informátori sami spomínali, že ich robia dodnes. Keď som sa pýtala, na čo im schôdzky slúžia, odpovedali mi vlastne celkom podobne. Ivana vravela, že jej rande so sebou pomáha „uzavrieť se od toho, od těch okolních vlivů, od toho rušení všeho, a prostě jenom být sama v tichu, nebo někam prostě sama na kávu, nebo na, nevím, někam taky na výstavu, prostě cokoliv. Fakt mě to naplňuje úplně nějakým klidem, a vždycky tak jako zresetuji.“

Všetci moji aktéři žijú s niekým ďalším, či už s partnerom, deťmi, alebo spolubývajúcimi, a tak sa ponúka interpretácia, že táto technológia im pomáha ustavovať

samých seba tým, že sa vymedzujú k svojim blízkym. Priamo to však nezaznelo. Čo naopak zaznelo, bolo prehltanie menovite zhomom a prepracovaním.

Napríklad Hanka pri spomínaní na svoje nedávne umelcove rande vraví: „*Spíš to bylo z takového nějakého, že přehlčení, přepracování, když jsem si řekla, tak teď si udělám rande se sebou, a šla jsem se projít jenom tak. A šla jsem si koupit nějaké pastelky nebo něco na kreslení (...) mně to dělalo radost, mě to jako spojovalo s takovým pocitem fakt štěstí a nadšení.*“ Aj Pavel rozmýšľa nad umelcovými rande v protiklade so zhomom každodennosti, vraví: „*v tom všem shonu prostě každý den něco dělám a si najdu každý týden třeba hodinu na to, abych si něco kreslil, něco takového. Aby se to někde úplně neutopilo.*“

Zo spôsobu akým moji informátori dávali umelcove rande do protikladu so zhomom a nátlakom života sa mi zdá, že táto technika pre nich slúži primárne ako únik z tejto rýchlosti a potreby produktivity. To mi príde v súlade s tým, čo vraví Bröckling, a teda, že pre kreativitu je potrebný voľný čas, trh si ale zase vynucuje zrýchlenie (2016, 117). Autor tiež píše, že príkaz neobmedzenej kreativity podkopáva v tomto kontexte svoju vlastnú účinnosť, čo vytvára začarovaný kruh, a permanentný pocit nedostatočnosti, z ktorého je ťažké uniknúť (ibid.). Umelcovo rande tak môže slúžiť ako forma úniku, v ktorej sa jedinec znova lepšie napojí na seba a svoje potreby a odpojí sa tak od sveta zatieneného imperatívom neustále pracovať a zlepšovať sa. Túto techniku je ťažko zaradiť do vymedzených kategórií. Na jednej strane je jednou z jej úloh priblížiť sa sebe, spoznať sa lepšie, a hlavne, robiť sám to, čo chce jedinec, čo je v súlade s neoliberalnými subjektivitami. Na strane druhej informátori ale nevníмали tieto stretnutia so sebou ako snahu pracovať na novom projekte, ktorý im pomôže zarobiť viac peňazí a zvýšiť tak svoju hodnotu. Naopak, občas boli tieto rande celkom neproduktívne, jeden ostal ležať na deke na kúpalisku, bez toho, aby šiel do vody, lebo cítil, že si potrebuje odpočinúť, iný išiel na prechádzku, ďalší zase upiekol koláč a pozeral film. Napriek tomu, že padali zmienky o kúpení si pasteliek, alebo kávy, čo koreluje s teóriami o neoliberalných subjektoch, ktorí si skrz svoje konzumovanie utvárajú svoj životný štýl, tak z výpovedí môjho informátorstva mi toto neprišlo ako hlavná motivácia. Tou bolo pre nich odpojiť sa od sveta a napojiť sa na seba za účelom znovuzískania sily a energie, odstupu, hravosti, inej perspektívy. Umelcove rande tak funguje ako forma starostlivosti o seba, znovanapojenia sa na seba, pečovanie o seba a svoje potreby.

Vzťah medzi touto starostlivosťou o seba, alebo self-care a neoliberalizmom je komplexný. Individualistická povaha týchto rande, snaha o doplnenie vlastných síl a lepšie

poznanie sa korelujú so „starostlivosťou o seba“ (Gordon v Bröckling 2016, 27). Tú Gordon chápe ako súčasť práce na podnikateľskom projekte Seba, teda ako snahu o zachovanie, reprodukciu a rekonštrukciu vlastného ľudského kapitálu a ako súčasť manažérizácie osobnej identity, ktorá sprevádza kapitalizáciu zmyslu života (ibid.). To, že moji informátori túto techniku používajú, keď sú prehltení životom a jeho nárokmi vypovedá o tom, že robia proaktívne kroky na zmenu svojho stavu, a teda preberajú zodpovednosť za svoje blaho. Pracujú tak na sebe a svojom vnútornom a vonkajšom svete a pretvárajú si ho do pre nich lepšieho.

To, že jedinec je plne zodpovedný za svoje blaho je ale zároveň aj depolitizujúca myšlienka, ktorá bráni kolektívnemu odporu, a teda ďalej udržuje neoliberalizmus v moci. Namiesto kolektívneho organizovania sa na protest si tak jedinec kupuje pastelky a medituje, pretože je presvedčený, že problémom je hlavne jeho prístup. Jedinec plne zodpovedný za svoj úspech a neúspech však často môže byť aj jedincom úzkostným a unaveným z neustálej potreby sa optimalizovať a jej inherentným pocitom neadekvátnosti (Bröckling 2016, 36, 117). Tieto negatívne emócie sa snaží regulovať a prerámčovať na pozitívnejšie (Adams et al. 2019, 197). Neoliberalizmus nám nielenže dáva úzkosť, ale aj nástroje, ktoré nás jej majú zbaviť. Pečovanie o seba a teda Umelcovo rande je jedným z nich. Je tak neoliberálnym mechanizmom na vysporiadanie sa s neoliberalizmom.

4.1.2. Ostatné techniky

4.1.2.1. Listy

Počas *Umelcovej cesty* sme písali listy viac krát. Na jednom z našich stretnutí sme písali milujúce, súcitné listy sebe, ktoré sme napísali na pekný papier, vložili do obálky, na tú nalepili dekoratívne nálepky podľa vlastného zvolenia a napísali naň našu adresu. Beáta si ich potom zobrala a povedala, že nám prídu v správny čas. Zatiaľ mi neprišiel. Zita zase počas našich reflexií spomínala cvičenie z knihy, kedy sa má na svoj život pozrieť ako svoje 80ročné ja, a ktoré jej „pomáha si uvedomiť, že väčšina stresov je zbytočných“. Ivana zase pri našom rozhovore spomína list, ktorý sme písali Vesmíru, alebo Bohu (v závislosti od našej interpretácie). Napriek jej skepticizmu voči spirituálnej časti tohto kurzu vravela, že písať listy vyššej moci o svojich snoch a o tom, s čím chce od nej pomôcť, jej pomohlo pripomenúť si

svoj zámer a začať na ňom pracovať. Zodpovednosť nechce prenechávať vyššej moci, ale „když jsem tohleto napsala, tak jsem cítila takovou zodpovědnost, že musím nad tím zapracovat a fakt jako, že mi nestačí jenom napsat ten dopis, a měla jsem hnedka jakoby chuť to dělat. Takže vlastně tam mi to trošku jako pomohlo“ (Ivana rozhovor). „Přišlo mi fakt super si napsat to, co chci, protože asi se nad tím úplně nezamýšlím moc – to, co chci vlastně já, jsem taková, že mi to je vlastně trochu jedno, a najednou jsem se nad tím zamyslela, jaké jsou to moje sny a přání, zjistila jsem toho hodně, hodně jsem toho zjistila.“ (Ivana rozhovor).

Tieto listy a sebareflexia potrebná pre ich písanie jednotlivcom umožňujú zamyslieť sa nad svojimi hodnotami, potrebami a snami a lepšie tak spoznať samého seba. Môžu tiež fungovať ako dohody so samým sebou, ktoré jedincovi pripomínajú jeho cieľ a jeho zodpovednosť ísť za ním. To podľa Bröcklinga (2016, 189–190) pomáha udržiavať subjektom prehľad o svojich projektoch v rámci projektu Ja. Podľa autorky knihy, Beáty, aj mojich informátorov je ale na týchto technikách kľúčové to, že je jednotlivec k sebe milujúci, podporujúci a počujúci. Toto môže slúžiť na odblokovanie svojich strachov a blokov, na získanie novej perspektívy a zároveň ako ďalšia stratégia na vysporiadanie sa z pochybami a úzkosťami, ktoré ich, občas neisté, životné trajektórie prinášajú.

4.1.2.2. Ticho, meditácia, Imaginace

Počas našich stretnutí nás Beáta často sprevádzala imagináciami. Tie boli jej vlastné a nepochádzali z knihy. V mojom terénnom denníku som ich mala zapísaných mnoho, väčšinou začínali dýchaním do rôznych častí tela, a jeho postupným uvoľňovaním. Potom nasledovali rôzne scenáre. V terénnom denníku postupne nachádzam zmienky o imaginácii, „v ktorej sme mali počúvať svoju hlavu, potom srdce a brucho, s otázkou, čo potrebuje náš umelec, to čo nám povedia si prípadne zapísať“ (terénny denník), alebo ďalšiu, v ktorej „stojím v nakyprenej pôde a v ruke mám semenko, z ktorého cítim, že sa mu bude výborne dariť, zasadila som ho a sledujem ako prerastá v kvet, ten sa otvára.“ (terénny denník). Občas sme sa pri imagináciách ocitli v takzvanej „vnútornej krajine nášho umelca“, v prírode, pri zdroji vody, tam, kde nám je príjemne. Potom sme išli odvážne cestou, či za sprievodu nášho „spojenca“, v podobe zvierat'a, alebo bez neho, na rôzne miesta. Imaginácie nás odniesli do Vesmírnej knižnice, kde sme mali v knihách nájsť odkazy, ktoré potrebujeme, do chrámu čínskej/buddhistickej bohyne súcitu Kuan Jun, ktorej sme na oltári mali nechať to čo nás ťaží a ona nám mohla dať nejakú

správu. Beáta sa nás po skončení opýtala ako sa cítíme a ja si všímam, že vo väčšine prípadov ľudia vravia dobre. Sama som sa do nich v rámci metodologického ľudizmu (Droogers 2012) zapájala a pozorovala tak ich efekt aj na sebe. Často som si všímala ich ukludňujúci efekt, po jednej z imaginácií si do zápisníku píšem „Na konci sa nás Beáta pýta, či sme videli kvet a ako sa máme. Mám sa dobre a kvet som videla biely“. Po tej s bohyňou súcitu si dokonca píšem „bohyňa súcitu mi umyla nohy a miluje ma, dala mi súcit, ja jej smútok a krivdu. Prešla som si toho veľa a som silná“.

Nad tým sa teraz trochu zahanbene usmievam, ale to, že som napriek môjmu osobnému skepticizmu pocítila takéto efekty mi indikovalo, že ostatní nejaké efekty pocítovali tiež. Ostatne som sa ich na význam týchto imaginácií pýtala a odpovedi predstavím o chvíľu. Motivácie, ktoré sa tu ukazujú už na prvý pohľad sú napojenie na seba, na svoje potreby, na to čo nám hovorí naše vnútro. V každej z týchto imaginácií sme sa najprv snažili dostať na miesto, v ktorom je nám príjemne a upokojiť našu myseľ.

Pri rozhovoroch sa však názory na tieto imaginácie, a to čo mojím informátorom priniesli, líšili viac než pri predchádzajúcich technikách. Od Ivany som počula o jej frustrácii z toho, že sa jej vo Vesmírnej knižnici ani vnútornom umelcovom svete nedostalo žiadnych správ. Simona pri imagináciách tiež väčšinou nedostávala žiadne správy, ale stále ich vnímala ako prínosné, vraví, že jej pomáhajú dostávať sa viac do svojho tela a užívať si tak svoje fyzicky. Tiež mi pri rozhovore vraví, že „podľa nejakého výskumu“ mozog nevie rozlíšiť či skutočne prežívame to, že nám je dobre, od toho, že si ten pocit navodzujeme v predstavách.

Hanka tiež súhlasí s tým, že už len to, že zrelaxuje svoje telo je pre ňu dôležité a prínosné. Imaginácie opisuje ako „takové... na tu laskavosť k sobě... A na niečo z toho vnútorného sveta“ a ako možnosť „dostať sa bližšie k sobě, k tomu podvedomí možná“ a zároveň ako nápoedu a spôsob uzavretia týždňa. (rozhovor Hanka). Romana dodáva, že k ním pristupuje spôsobom, ktorý už pozná z jógy a teda, „vlastne dělám většinou to, co je mi prostě v ten moment příjemné. Když mám pocit, že mi teď je příjemný si navozovat nějakou takovou imaginaci, že se ukotvuju nějak jako k zemi a třeba nadechuju nějakou příjemnou barvu a vydechuju blbou barvu a tak... takové ‚blbosti‘, ale ony jakoby někdy docela pomáhají, no.“ (rozhovor Romana). Simona mi zase pri rozhovore pripomenula, že sa dlhodobo venuje meditácii, s čím začala už pred našim kurzom. Tá jej podľa jej slov umožňuje vytvoriť si odstup, odhaliť myšlienky, ktoré jej neslúžia, a nachvíľu sa pozastaviť a vytvoriť si tak medzeru medzi tým, čo jej napadne a tým ako zareaguje. Hanka tiež robí meditáciu dodnes a nezávisle na kurze, či

už tým, že po dopísaní jej ranných stránok chvíľu sedí v tichu, alebo tým, že si na polhodinu nastaví budík a medituje.

Ďalšou pridruženou a dôležitou technikou sa zdá byť „zvedomovanie tela“ a to už počas trvania kurzu. Keď Ivana zdieľala svoj strach zo zlyhania Beáta jej dala tento tip: „občas to len stačí povedať to nahlas- tým to stráca na fatalite. Tip na odchod zo strachu je otvoriť si srdce – horizontál a hlavu – vertikál. (Fyzicky to demonštruje, do popredia dáva hrud' a vystiera sa.)“ (terénny denník). Počas našich rozhovorov témy zvedomovania tela „vypíchlá“ aj Zita, vraví: „jedna technika, ktorá mně hodně zvědomila tělo a díky tomu hodně to tělo vnímám, je takové to zastav se, nevím přesně, jak to tam je, ale zastav se třeba každou hodinu a uvědom si, jak se cítíš ve svém těle. A já to mám teď tak zvědomené, že já si to nemusím uvědomovat, já vím prostě každou sekundu, jak se mám. Že jsem se jako díky třeba téhle technice plus nějaké další jiné někde zvědomila, že pořád vím, jak se ve svém těle cítím“ (rozhovor Zita).

Toto zvedomovanie tela, ako o ňom hovorí Zita, by Csordas označil za „somatic modes of attention“ (1993), kedy sa z tela stáva predmet odlišiteľný od ja, ktoré ho obýva, čo umožňuje vytvárať ja a telo ako odlišiteľné entity. A skutočne, moji informátori vravia o tom, že pomocou týchto techník v tejto kapitole sa snažia dostať viac do svojho tela a tak sa napojiť na svoje podvedomie, umožniť si nestotožňovať sa plne so svojimi myšlienkami, získať novú perspektívu. Napriek tomu, že meditácia, imaginácia a zvedomovanie tela nie sú to isté, dávam ich tak do jednej podkapitoly. Robím tak preto, že sa mi z výpovedí mojich informátorov javí, že tieto techniky a ich prínosy sa prelínajú a preto, že všetky sú technikami tela.

Táto snaha o zmenenie svojho pohľadu a emočného stavu súhlasí s neoliberalným ideálom podnikateľského seba, ktorý na seba nazerá ako na projekt na manažovanie a optimalizovanie. Osobný rast a sebazlepšovanie sú vnímané ako cesta ku šťastiu, a sebadisciplína, ako aj sebaregulácia emócií a reakcií sú nevyhnutnou súčasťou tejto cesty. Praktiky ako meditácia tak možno chápať ako techniky neoliberalného (seba)riadenia, pretože si vyžadujú a zároveň zlepšujú potrebnú sebadisciplínu a sebareguláciu. To sú zručnosti, ktoré sú v neoliberalných kontextoch cenené pre ich úlohu pri zvyšovaní produktivity a odolnosti. Meditáciu ale samozrejme nie je možné zredukovať len na nástroj neoliberalnej governmentality, ak už len preto, že je tu dlhšie. Už v minulosti ju niektorí kresťania používali v snahe dosiahnuť perfekciu a osvietenie (Rose 1999, 223), a samozrejme už stáročia je používaná aj inými náboženstvami. Teraz by sme však túto (a iné) spirituálne cesty mali robiť

všetci, a to za účelom podobným, a teda: dosiahnutie šťastia a perfekcie (ibid.). V rámci tohto kurzu a jeho praktík však nejde o objektivizáciu božského a zažívania tejto radikálnej alterity, ale skôr o napojenie sa na svoje autentické ja.

Podobne aj neoliberalizmus zdôrazňuje toto sebaopoznanie ako kľúčové pre osobný rast a sebaoptimalizáciu. Techniky, ako imaginácie alebo „bytie v tele“ možno považovať za nástroje na toto sebaopoznanie, ktoré povzbudzujú jednotlivcov k tomu, aby sa lepšie napojili na svoje túžby, hodnoty a potreby. Na základe tých potom robí jednotliviec rozhodnutia tak, aby si vytvoril život podľa svojich predstáv. To je v súlade s neoliberalnou governmentalitou a jej charakteristickou „povinnosťou byť slobodný“ (ibid.,231–2) a teda dôrazom na individuálnu autonómiu a slobodu výberu vlastnej cesty. V imagináciách si túto slobodu a možnosti môžeme reafirmovať rôznymi odkazmi od nášho vnútorného umelca, bohyne, alebo vesmírnej knižnice. To nám môže pomôcť „vybrať si tú správnu cestu“.

Tieto techniky sú samozrejme spomínané v mnohých populárnych psychologických knihách a teóriách. Odporúčania k *mindfulness*, vizualizácií alebo meditácií sa zdajú byť prítomné na každom kroku, od pozvánky na workshop *wellbeingu* od univerzity, cez reklamy na meditačnú aplikáciu, zatiaľ čo prokrastinujem, až po knihy s názvami ako *Work better. Be smarter. Live happier*, ktoré na mňa pozerajú z políc Národnej technickej knihovny, zatiaľ čo tam píšem.

„S chuťou do toho a púl je hotovo“, foto vlastné

Nerada by som ich ale len redukovala na techniky neoliberalnej governmentality, napriek tomu, že sa to ponúka. Počas našich rozhovorov sa mi totiž ukazovalo, že pre mojich informátorov majú skutočný prínos a pomáhajú im v ich snažení sa o zvládnutie rôznych životných výziev a udalostí. Tieto techniky sú nástrojmi na zvládanie stresu, ktorý jednotlivci zažívajú v neoliberalnom kontexte. Ten popisuje Tmava ako: „neoliberalne subjekty, zahľtené svojím fragmentovaným a intenzívnym životom (...) sú unavené z neustáleho držania kroku, znovuvynachádzania sa a sledovania svojich identít destabilizovaných neoliberalnou rýchlosťou a tlakom“ (2023). Praktiky ako meditácia, mindfulness, alebo imaginácie tak poskytujú prostriedok, ako sa obrátiť dovnútra a nájsť stabilitu uprostred vonkajšieho chaosu. Snaha o skludnenie našich úzkostí (ktoré môžu a nemusia vyplývať z neoliberalizmu) za pomoci dychu, tak nie je iba v záujme neoliberalného zodpovedného dohľadania nad samým sebou, ale v snahe sa cítiť v tomto svete lepšie. Tieto postupy tak možno považovať za posilňujúce aj obmedzujúce: ponúkajú nástroje na zvládanie stresu, zároveň ale posilňujú individuálnu zodpovednosť za vlastnú mentálnu pohodu.

4.1.2.3. Afirmácie

„Na prvom stretnutí sme po úvodných slovách a predstaveniach išli do imaginácie, v ktorej sme mali počúvať svoju hlavu, potom srdce a brucho, s otázkou, čo potrebuje náš umelec, a to, čo nám povedia, si potom prípadne zapísať. Výsledky sme nezdíeľali a tak som si zapísala, že moja hlava chce čas pre seba, moje srdce dôveru v seba a brucho znova čas pre seba. Potom sme si mali predstaviť, čo nám želajú naše sudičky, tie ktoré prajú dobro a najlepšie nás poznajú. Následne sme spoločne robili cvičenie z knihy, v ktorom sme si mali vybrať päť alternatívnych životov, čo by sme v nich chceli robiť? V ktorom z týchto alternatívnych životov by sa uplatňovali naše schopnosti od sudičiek? Ktorý si vyberieme ako cieľ na najbližších 12 týždňov? Padali veci ako spisovateľka, básnička, influencerka, surfar, keramička, bytosť, ktorá je kolektívnym vedomím, maliarka a aktivistka, spirituálna majsterka a reštaurátorka. Na konci sme si tie potreby, ktoré nám pri imaginácii povedalo, spolu so zvyškom zistení mali pretaviť do afirmácie. S presvedčením sme sa mali prechádzať po miestnosti a predstavovať sa ostatným. Jedna tak zatriasla druhou rukou a povedala niečo na štýl ‚ja som kreatívna spisovateľka, čo si verí‘ a druhá zase ‚ja som odvážna maliarka, ktorá si dáva čas‘.“

(terénny denník)

Pri našej reflexii sa ale ukázalo, že nie každý si volil to, čo skutočne chce robiť. Viaceré z týchto povolání boli skôr metaforou. Surfar, ktorý chce pristupovať k životu s ľahkosťou a hravosťou sa voziť na jeho vlnách. Alebo keramička, ktorá chce tvoriť rukami, ako reakcia na jej ilustrátorské otrávenie z 3D programu, s ktorým práve pracuje v škole. Spirituálna majsterka chcela získať nadhľad a pokoj. Tieto cvičenia, alebo techniky slúžili ako nástroj na sebaopoznanie. Bol to tiež jeden zo spôsobov ako sa zoznámiť a zblížiť s ľuďmi, s ktorými sme mali stráviť ďalších 11 nediel. S ďalším a ďalším človekom sa zdalo, že stres a neistota z tohto predstavovania pomaly opadajú. Ľudia sa na seba vzájomne podporujúco usmievali a prikyvovali.

Afirmácie sme mimo tohto úvodného stretnutia na kurze nepoužívali. Ani pri rozhovoroch sa o nich ľudia veľmi nezmieňovali. Hanka mi však spomenula techniku z knihy, so slovami: „já to moc nepoužívám, ale je to úplně super věc, že si píšeš na jednu stranu, což jsou ty negativní věci toho tvého cenzora, ona toho říká cenzor, že... že třeba nemůžeš být malířka, protože nemůžeš kreslit. (...) A na druhou stranu si píšeš, vlastně: já můžu být malířka a když budu hodně kreslit, tak se naučím tu techniku líp, nebo vlastně už můžu i teď být malířka, nebo vlastně jsem šikovná, mám talent. Píšeš na druhou stranu ten opak.“ (Hanka rozhovor)

Afirmácie môžu byť vnímané ako technológia ja, ktorá podporuje sebariadenie. Opakovaním pozitívnych tvrdení o sebe samom sú jednotlivci povzbudzovaní k prevzatíu kontroly nad svojimi myšlienkami a presvedčeniami, a následne aj nad svojimi činmi a správaním. To sa zhoduje s neoliberálnym dôrazom na individuálnu zodpovednosť a sebaovládanie. Na kurze sme sa k týmto afirmáciám dostávali za pomoci ďalších techník na sebaopoznanie, ktoré nám tento obraz nášho ideálneho Ja v hlave umocnil a zároveň tak pridal na motivácii sa pretvárať a optimalizovať. Táto snaha o sebaoptimalizáciu sa zhoduje s neoliberálnym imperatívom neustáleho sebazlepšovania a myšlienkou ja ako projektu, na ktorom treba neustále pracovať. Zároveň jednotlivcom pomáhajú sa utvrdzovať v pozitívnom vnímaní seba, čo je dôležité pri navigovaní súťaživého prostredia charakteristického pre túto dobu.

4.1.2.4. Pripomienky

S Hankou som robila rozhovor u nej doma, kam ma pozvala. Bolo tam útulne a príjemne, horela nám sviečka, na stenách obrazy, v kuchyni chilli sin carne, ktoré mi počas rozhovoru ponúkla a bolo výborné. Cestou k oknu na cigaretu sme prešli okolo malého oltárik, na ktorom boli poukladané sošky od Buddhy až po anjelov a palo santo. Hanka, s ktorou sme práve riešili negatívne konotácie, ktoré má okolo slova ezoterika, poznamenala „no vidíš, já tady říkám, že ezo, a mám je tady všechny. Tady Buddha, tady prostě múza.“ Cestou naspäť mi ukazuje nápis pri jej stole: „Budu-li se sebou zacházet jako s vzácným předmětem, posílí mě to.“ Napísať si okrasne tento odkaz a vyvesiť si ho na viditeľné miesto bolo jednou z úloh v knihe. Podobné pripomienky sme občas dostali od Beáty, okrasne napísané odkazy pod vankúšom, na ktorý sme si sadli, bez toho aby sme o nich vedeli. Vždy to boli podporujúce slová, ja som si napríklad sadla na „mám právo byť umělcem“.

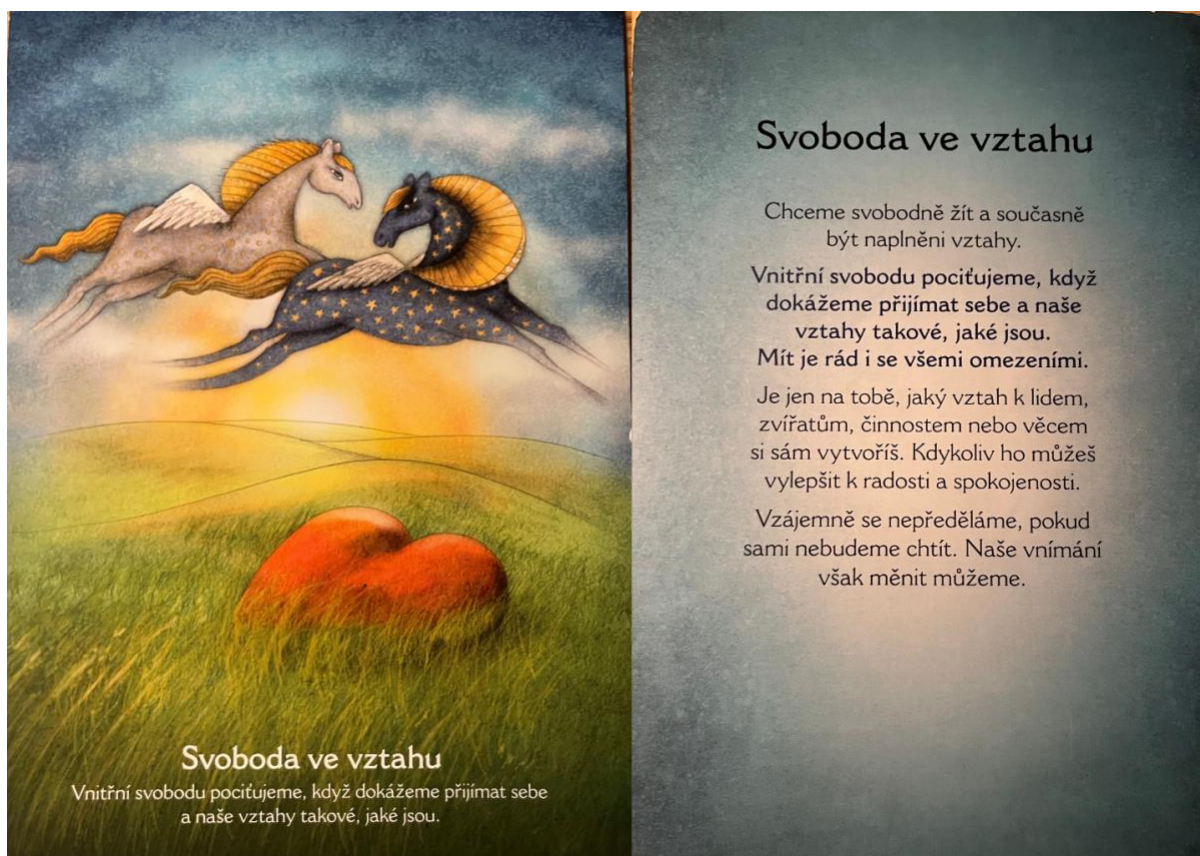
Karel mi pri rozhovore tiež spomínal jednu konkrétnu pripomienky so slovami „Tam byla jedna pasáž o tom, že vlastně se máš soustředit na kvantitu. A ten zdroj, teda ten Bůh se postará o kvalitu. (...) Tak jsem si to tak vyložil, že mi to přijde hezký, že vlastně často člověk je zamražený v tom, že jako nic ze sebe nevydám, že to musí být dobrý. Tak jsem se na to trochu vykašlal i na ty svoje nálady a na výmluvy a vlastně spíš jako tvořit, jakkoliv to jde, jakkoliv mám čas. A eventuálně něco vypadne.“ (Karel rozhovor) Tento vzkaz je v knižnom znení „Bože, ty sa postaraj o kvalitu a ja sa postarám o kvantitu“ a našou úlohou bolo okrasne si ho napísať a zavesiť na viditeľné miesto. Zaujímavá mi prišla časť, v ktorej sa zodpovednosť za kvalitu toho, čo jedinec vytvorí presúva mimo jedinca. Možno to však až tak šokujúce nie je, v konečnom dôsledku to, čo kvalitné je a nie je, v kontexte neoliberalizmu určuje trh. No stále v ňom zodpovednosť to kvalitné, vyprodukovať leží na pleciah jednotlivca. Tu je však zodpovedný len za vyprodukovanie kvantity, kvalita už je na „zdroji“, čo mi príde v rozpore s mojím porozumením neoliberalného imperatívu. Na druhej strane však napojiť sa na tento zdroj zostáva úlohou jednotlivca.

Ivana mi však tento citát pri našom rozhovore vykladá aj svetsky „tou kvantitou, tím, že budeš jakoby produkovat hodně, tak je velká šance, že z toho hodně bude 2 procenta, což bude výborný. Protože jak to děláš znovu, znovu, znovu, tak prostě to je logicky, že musí něco vyjít.“

Nachádzam tu už klasicky imperatív sebazlepšovania, snahu o regulovanie svôjho správania a emócií za účelom dosiahnutia ideálneho, minimálne lepšieho, stavu. Popri tom zdôrazňovanie starostlivosti o seba a sebarozvoju v súlade s naratívmi terapeutickkej kultúry. Zo všetkých týchto odkazov a pripomienok, ale aj z toho, ako sa k nim moji informátori stavajú, je očividné, že kľúčovým ostáva to, že jedinec je nakoniec zodpovedný za to, aby spravil aktivity, ktoré majú zlepšiť kvalitu jeho života alebo tvorby. Či je to pečovanie o seba, alebo tvorenie vo vysokých kvantitách, je to v ich rukách. Oni sa musia disciplinovať, pracovať, prioritizovať a zmanažovať si čas tak, aby mali čas na tvorenie. Potom, zdá sa, možno príde na pomoc aj Zdroj, teda vonkajšia moc, niečo vyššie než jedinec. Tento aspekt mi pôvodne prišiel v rozpore s mojimi predstavami o neoliberalnom ja. Ako je možné mať jedinca zodpovedného za svoj úspech a neúspech, ktorý sa zároveň spolieha na vyššiu moc?

4.1.2.5. *Tarot, Zdroj a Spiritualita*

Už na prvé stretnutie, teda na „ochutnávku“, Beáta priniesla tarotové karty. Tieto boli o veľkosti A5, z tvrdého papiera, v pastelových farbách. Vytiahla som si vtedy kartu a Beáta nám povedala, že si ju môžeme nechať, že je pre nás, a tak som si ju vzala domov. Nemala som pocit, že sa ku mne vzťahuje, a tak som veľmi nevedela čo s ňou. Doteraz si nie som istá, mala som ju v šuflíku a teraz som ju za účelom písania tejto práce vytiahla a odfočila. V priebehu kurzu som zistila, že ak mi karta neseďí, môžem si vybrať ďalšiu, to som ale nevedela. Aj tu sa tak prepisuje tá slávna neoliberalná sloboda. Fotka karty je na ďalšej strane tejto práce, ak si ju teda čitateľ chce vyložiť ako znamenie a nechať ju si „zaobjektovať“ vo svojom živote, tak teraz je jeho šanca sa slobodne rozhodnúť, že tak učiní.

Svoboda ve vztahu

Chceme svobodně žít a současně být naplněni vztahy.

Vnitřní svobodu pocítujeme, když dokážeme přijímat sebe a naše vztahy takové, jaké jsou.

Mít je rád i se všemi omezeními.

Je jen na tobě, jaký vztah k lidem, zvířatům, činnostem nebo věcem si sám vytvoříš. Kdykoliv ho můžeš vylepšit k radosti a spokojenosti.

Vzájemně se nepředěláme, pokud sami nebudeme chtít. Naše vnímání však měnit můžeme.

Je to „Sloboda vo vzťahu“ – text na druhej strane hovorí v zásade o tom, že za vnímanie svojich vzťahov som zodpovedná ja sama (a čitateľ za jeho, ak sa tak rozhodol), čo mi, už klasicky, evokuje neoliberálnu responsabilizáciu jedinca. Ak sa čitateľovi karta nehodí, tak nevádi, na ďalšej strane je ďalšia – voľba je klasicky na ňom. Touto experimentálnou dvojstránkou sa snažím čitateľovi lepšie priblížiť ako ťahanie tarotu funguje, vyvolať v ňom kúsok zvedavosti, ktorú ťahanie karty vyvolávalo vo mne.

V priebehu kurzu sme tarotové karty používali pravidelne, na konci našich stretnutí, usadený v kruhu, sme si ich jeden po druhom vytáhovali. Skúsenosť to bola rozhodne interaktívnejšia, než ktorú tu ponúkam čitateľovi, predsa len som tieto karty vytiahla ja a z mnohých, a preto by pre mňa (a aktéra) malo byť ľahšie veriť tomu, že sa vzťahujú práve ku mne (jemu), že moje (jeho) ruky vybrali tú, ktorú teraz potrebuje(m). Beáta mala rôzne druhy týchto kariet a niektorý z účastníkov ich občas komentovali so slovami „ty mám taky doma“ alebo „ty jsou hrozně hezké“. Za tých dvanásť týždňov som si vytiahla napríklad *Potnou chýš*, *Vyrovnaní*, *Mystického šamana*, *Vránu*, *Hada*, *Kněžku*, *Hluboké obnovení*, *Ochranu a Pumu*. Beáta so sebou často mala aj knižku, ktorá karty vysvetlila, občas s konkrétnymi tipmi na zamyslenie sa a radami.

Ak som niekde objavila tú povestnú „inakosť“ terénnu, tak práve pri tarotových kartách, s ktorými som sa pred kurzom v podstate nestretla. Na začiatku som ju vnímala len ako nejakú „ezo vec“ bez významu, ale čím častejšie sa objavovala tým dôležitejšia sa mi zdala byť. V priebehu rozhovorov na ne tiež niekoľkokrát padla reč. To sa mi zapísalo do pamäti z rozhovoru u Hanky. Keď som sa jej pýtala na spirituálne časti kurzu ponúkla mi vytiahnuť si kartu, s tým, že „*tieto sú super, lebo sú tam len pozitívne veci*“, pokynula ku kartám, ktoré ležali na kuchynskom stole, za ktorým sme sedeli. Neskôr, v priebehu rozhovoru a už pri téme Obeti (ktorú predstavím v ďalšej kapitole) povedala : „taky si vytáhnu kartu na tohle. Na Můj pocit oběti: (text z karty pozn.) ‚Zasloužím si v životě dobro. Zbavuji se obav a omezení druhých lidí. Tvořím své vlastní láskyplné myšlenky, které otvírají život plný dobra.‘ Tak, to je ono“ (rozhovor Hanka).

Jean a John Comaroff píšú o vplyve neoliberálneho kapitalizmu na magickú prax v rôznych častiach sveta (2000). V USA sa podľa nich čítanie tarotových kariet začína vnímať ako rešpektovaná forma terapie (Comaroff and Comaroff 2000, 21). Odkazujú sa na článok od Connie Lauerman : „Got a problem? Pick a card: Tarot has moved out of the occult realm – to become the low-cost ‘Shrink in a box’“, ktorý neviem dohľadať, ale ktorého názov opisuje situáciu, v ktorej som sa v ten večer ocitla. Tarot tu ale nebol len lacný, ale aj okamžite dostupný. Z mojich rozhovorov sa rozhodne nedá povedať, že by tarot terapiu nahradil. Od

publikovania článku od Comaroff nás predsa len delí 24 rokov, počas ktorých sa terapii dostalo značnej popularizácie. Väčšina mojich informátorov ju spontánne spomínala- nenahradzujú ju teda, ale dopĺňajú.

Keď som sa na tarotové karty a jej vzťah k nim pýtala Romany povedala mi, že im neprikladala veľký význam, ale napriek tomu, že s nimi nemá veľkú skúsenosť, tak jej na kurze nevadili, naopak ich ocenila. Opísala ich ako „součást nějakého takového, jako opěčování. Že to vlastně moc neberu, jako že bych se na to nějak jako fixovala, ale že je to spíš takový, jak když někdo... Tyjo, teď nevím, aby to nevyznělo fakt blbě, ale když jde někdo jako na manikúru, tak tady si taky jako dáš ty olejíčky a vytáhneš si tu kartu.“ (rozhovor Romana). Vraví, že sa nimi nenecháva veľmi ovplyvňovať, ale aj že nebude „zastírat, že si to pak ráda nepročtu, co ta karta jako znamená“ (rozhovor Romana). Tarot tak vníma ako formu pečovania o seba, čo pre ňu bolo v kurze dôležitou témou.

Nie všetky karty majú aj knižku na vysvetlenie, no väčšinou majú aspoň opisný text na druhej strane, ako som ilustrovala v prvej fotke karty. Interpretovanie týchto textov už zostáva na jednotlivcovi, čo si z toho vezme, čo si prispôsobí, čo nechá tak. Môže si tiež radšej vytiahnuť inú, to sa ale nedialo často, vlastne sa to stalo v priebehu kurzu tak trikrát, a dvakrát z toho som to spravila ja. Ja som to spravila preto, že sa mi nepáčilo, čo mi karta vraví. Prečo to tretíkrát spravila Hanka nám nepovedala a my (ani ja neskôr) sme sa nepýtali.

Ivana o tarote vraví: „moc jsem to nikdy nebrala vážně, vždy jsem se jenom tak jako pousmála. Je to je jenom jistý nástroj, že jo, ta karta.“ Napriek tomu jej ale na kurze neprekázali, keď spomína na proces ťahania kárt a následného čítania si informačného textu vraví: „Třeba tam je nějaká věta, u které si říkáš, jo, tak to mi teďka úplně...pojmenovalo to, jak se cítím, to mi teďka strašně pomohlo, nevím... je to takové dobře obecné, že si tam každý najde to svoje.“ (rozhovor Ivana). Pomenovanie pocitov je jednou z terapeutických praktík a nástrojov na sebaopoznávanie.

Keď som sa na rôzne spirituálne praktiky pýtala Karla jeho stanovisko bolo celkom priame „mně to neadí, ale nevěřím v to“. Vyrastal s mamou, ktorá tieto techniky používa a počas rozhovoru so mnou zdieľa, že jeho postoj sa časom posunul z toho, že si z „eža“ v puberte robil srandu, do bodu teraz, kedy to toleruje. Vraví: „Říkal jsem si, že když jí to pomáhá, když jí to baví a cítí se z toho líp, tak je to v pohodě, vlastně. Že, jako, víš, že když to funguje pro nějaký lidi, tak do toho, jako, nešťourej, jo, že jim to dělá dobře, že, jako, ty to nemusíš chápat,

ale ten výsledok je pozitívny, takže to ani nemusíš chápať, že, jako, niečo tam očividne je, vlastne.“ (rozhovor Karel). Už som však prihlboko v tejto práci na to, aby som si zobrala k srdcu jeho radu do toho „nešťourat“ a tak sa pýtam ďalej – špecificky na tarot. Vrávi, že ten má rád. Nielen to, vraví aj, že rozumie tomu ako funguje a to: „prostě interpretuješ nějaké symboly a vztahuješ si je k sobě, jako osobně a vždycky z toho něco vyčteš. (...) Vlastně, když interpretuješ nějaký symbol, tak se střetne nějaké podvědomí a vědomí. Tam nemusí být nějaká mystika v tom, že to může být, jako, vlastně jenom interpretace, prostě.“ Odkazuje sa pritom na Jungovu knihu *Člověk a jeho symboly*, ktorú nedávno čítal. To mi znova pripomína všadeprítomnosť „psy“ vedenia, ktoré presakuje ďaleko za hranice kliník a ovplyvňuje naše riadenie sa, vnímanie, sociálne interakcie, spôsoby, akými riešime osobné a spoločenské problémy (Rose 1998) a tiež to, ako interpretujeme tarotové karty.

Techniky, ktoré som opisovala možno považovať za *technológie ja* zamerané na kultiváciu špecifického druhu subjektivity a to, zdravého umelca (pretože kurz je zameraný na spirituálne ozdravenie svojho vnútorného umelca). Takého, ktorý je napojený na seba a svoju kreativitu, odvážny, hravý, tvorivý. Tieto techniky povzbudzujú jednotlivcov k tomu, aby sa obrátili dovnútra, preskúmali svoje podvedomie a spoznávali sa, čo je prezentované ako kľúčové pre uvoľnenie ich tvorivého potenciálu. Tento dôraz na sebaobjavovanie a sebakultiváciu je v súlade s neoliberalným dôrazom na individuálnu zodpovednosť a sebazdokonaľovanie ako cesty k úspechu a naplneniu. Techniky, ktoré som tu popisovala neexistujú vo vákuu, spôsoby akými boli a sú mojimi informátormi používané sa prekrývajú a vzájomne sa ovplyvňujú. Najlepšie o tom vypovedá vyššie opísaný proces, ktorým sme sa dostali na kurze k afirmáciám. Jednotlivec si tak napríklad píše ranné stránky, v ktorých môže objaviť svoje túžby alebo frustrácie. Zistenia môžu byť rôzne, napríklad, že nemá inšpiráciu, že ho nudí život, že ho bolí chrbát, alebo že má skvelý nápad, že chce malovať, alebo cestovať. Toto potom môže pretaviť do Umelcovho rande, v závislosti od toho, čo si identifikuje ako problém, alebo želanie si potom zájde na výstavu, na jógu, masáž, alebo bude malovať. Ak odhalí, že o sebe napríklad pochybuje viac, než by chcel môže si vytvoriť afirmácie, ktorými to zmení. Ak má pocit, že potrebuje poradiť môže si vytiahnuť tarotovú kartu, na úzkosť, alebo nepokoj zase môže fungovať imaginácia, alebo meditácia, alebo ďalšia snaha o vypísanie sa zo svojich problémov. Možno to je ale tarotová karta, list Vesmíru, alebo pripomienka na nástenke, ktorý jedinca motivuje k tomu aby meditoval a to zase k tomu, aby si šiel kresliť. Pavel tieto techniky a ich zámer popisuje ako:

„No, tak mám pocit, že vlastně jde stejně o to, jak se naladit na sebe a na nějaké zdroje nebo frekvence, které tady ta anténa vlastně přijímá a pak je vysílá do toho vnějšího světa, kde je můžu zažívat. A jakým způsobem se naladím, je v podstatě jedno, jestli se budu dívat na obrázek, nebo si dám nějakou aromaterapii, nějakou meditaci, nějakou vizualizaci. A my jsme tam dělali vlastně všechny tyto aspekty, a ať si každý vybere, nebo vlastně máme všechny.“ (rozhovor Pavel)

Spôsob akým o tomto „nalad'ovaní sa“ na „frekvencie“ pomocou „antény“ Pavel rozprával mi prišlo zaujímavé a hodné snahy o ďalšiu interpretáciu. Dalo by sa to interpretovať tak, že sám na seba nazerá ako na vnímavý (ná)stroj, ktorý možno vylad'ovať, až k dosiahnutiu optimálneho stavu, čo je analogické k neoliberalnému vnímaniu seba ako projektu (Bröckling 2016). Aj v tak malej skupine sa vyskytuje veľká pluralita názorov. Zatiaľ čo niektorí vravia o napájani sa na zdroje a frekvencie, ako Pavel, iní to zase reflektovali takto, ako Ivana:

„Vlastně celá tá myšlenka té knížky. Ona je o tom, že je nějaká vyšší moc, která ti pomáhá v kreativě. Prostě jsem se snažila nejdřív do toho pushnout a věřit tomu. A bylo to asi fajn. Ale vlastně mě to hrozně rychle opustilo. A pořád si myslím, že to není úplně pravda.“ (rozhovor Ivana)

Aktéri sa teda k rôznym druhov technik stavali odlišne, ale ako pri rozhovore poznamenala Zita, tak ako na kurze, tak aj pri čítaní knihy, mali slobodu si vybrať, ktoré z nich budú používať. Techniky, ktoré si informátori odniesli do života boli najčastejšie práve písanie ranných stránok a umelcove rande. Tie duchovnejšie, ako tarot, alebo imaginácie, ale nikomu priamo neprekážali, stále im pomáhali opečovávať sa, napojiť sa na seba, získať nový pohľad na vec.

Foucault opisoval spiritualitu ako „súbor výskumov, praktík, konverzií nazerania, modifikácií existencie atď., ktoré nie sú pre poznanie, ale pre subjekt, pre jeho samotné bytie, cenou, ktorú treba zaplatiť za prístup k pravde“ (Foucault 2005, 15). V kontexte *Umelcovej cesty* sa účastníci zapájajú do rôznych praktík a cvičení, ktoré popisujem vyššie práve s cieľom tohto sebazoznania a sebatransformácia. Cieľom týchto techník je pomôcť jednotlivcom získať práve tento prístup k ich vnútornej pravde, motiváciám, cieľom a ideálom. Foucault videl niektoré duchovné praktiky, ako potenciálne formy odporu alebo „proti-konania“ (*counter-conduct*) voči dominantným mocenským štruktúram, konkrétne asketizmus a mystika mohli

spochybníť pastoračnú moc tým, že zabezpečujú priamy prístup k pravde a kontakt s Bohom bez inštitucionálneho sprostredkovania (Westerink 2019, 6–7).

Spirituálne praktiky sú prítomné v rôznych oblastiach moderného života. Napríklad v manažmente sa meditácia a introspekcia využívajú na optimalizáciu ľudských zdrojov tým, že pomáhajú jednotlivcom formulovať ich skutočné motivácie a ciele, čím vytvárajú sebazpoznanie, ktoré môže zlepšiť manažérske stratégie (Westerink 2019, 9). Z foucaultovskej perspektívy tieto súčasné duchovné praktiky možno vnímať ako modifikácie západných duchovných tradícií vrátane antických ideálov sebaovládania a sebaštylizovania (Westerink 2019, 9). Tieto praktiky rekonfigurujú subjektivitu okolo povinnosti žiť zmysluplný a intenzívny život (Westerink 2019, 9).

Neoliberálna spirituálna subjektivita sa podľa Goga (2020, 115) odlišuje od tradičnej religiozity v dvoch kľúčových oblastiach. Prvou je jej postoj ku kapitalistickým zmenám, kedy aktívne podporuje podnikateľské hodnoty vo všetkých sférach života, prepája vnútorný rozvoj s vonkajšou produktivitou, zdôrazňuje flexibilitu, kreativitu a osobnú zodpovednosť, a prehodnocuje tradičný náboženský skepticizmus voči bohatstvu tým, že prezentuje prosperitu a materiálne pohodlie ako znaky duchovného zdravia (Gog 2020, 115). Druhou oblasťou je spôsob, akým formuje duchovný subjekt – vytvára „ja“, ktoré sa spolieha výhradne na vlastné vnútorné zdroje, je súčasne aktérom aj objektom duchovného hľadania, je pevne zakotvené v prítomnosti, uprednostňuje individuálne duchovné naplnenie pred náboženskou komunitou a autenticitu pred morálnym imperatívom spoločenskej transformácie (ibid., 115). Spirituálna self-help sa často prezentuje ako alternatíva voči neoliberalným tlakom, ale môže končiť posilnením neoliberalných subjektivít zameraných na sebaoptimalizáciu a individuálnu zodpovednosť (ibid., 110–116).

Pri našich rozhovoroch si často všimam práve túto osobnú zodpovednosť, ktorá je u môjho informátorstva prítomná a charakterizuje ich vnímanie spirituality. Po rozhovore so Simonou si napríklad píšem „proti prítomnosti konceptu Boha sa nijak nevymedzuje, ale rozhodne to nechce nechať všetko v jeho rukách, možno keď už je toho na ňu moc, povie si, že to naňho necháva, ale v dennom živote verí tomu, že si to musí zariadiť sama“. Hanka mi chvíľu po tom, čo sme prechádzali okolo jej oltárikov na margo spirituality vraví: „Není to, že bych mluvila o nějakých andělech nebo že by to prostě... Marie svatá za mě řešila. Ne, to je prostě o tom, že já věřím třeba v tyhle věci, ale spíš věřím v to, že to je taková psychologická spíš věc. Ta sebehodnota a vlastně si nějak na tom pracovat. S nějakým záměrem, že jo, taky.

Pro mě je důležité mít tu vizi. Ten záměr. Co chceš, jako kolik chceš mít peněz, že vůbec chceš mít peníze.“ Tu môžeme vidieť posun, kedy sa spiritualita prepája s chologickým vedením a stratégiami a zároveň s neoliberalnými naratívami. Problematizuje to tak moje pôvodné rozdeľovanie nástrojov na sekulárne a spirituálne, a aj tie, ktoré som na začiatku považovala za spirituálne, sa nakoniec ukazujú byť „psy“ nástrojom. Je tu tak zároveň prítomná táto „psy“ spiritualita aj neoliberalna responsabilizácia jednotlivca a kladný vzťah k peniazom, podobne ako píše Gog (2020, 115). Spolu s tým je tu prítomná snaha o vytváranie plánu pre náš projekt seba, a zároveň práca na sebe a snaha o zlepšenie a vyličenie vnímania samého seba.

V rozhovoroch mi najvýraznejšia prišla práve responsabilizácia samého seba. Je však dôležité povedať, že napriek tomu, že je v tejto práci často asociovaná s neoliberalizmom, tak podľa Trnka a Trundle (2014) je tento prístup redukcionistický. V rovnomennom článku predstavujú koncept „konkurečných zodpovedností“ (ibid.), ktorý presahuje toto nazeranie čisto skrz neoliberalnu zodpovednosť len za svoj úspech a blaho. Odkrývajú tak pretrvávajúce formy kolektívnych záväzkov a vzájomnej závislosti, zahŕňajú sem starostlivosť o iných a ich potreby, recipročné sociálne záväzky a viac (ibid.). To je pravdou aj pre mojich aktérov, ktorí sa popri svojej snahe o naplnenie stále starajú a zaujímajú o svoje deti, priateľov a blízkych, ale častokrát aj nejedia mäso, lebo nechcú prispievať k utrpeniu zvierat a ničeniu planéty. Nie je to teda tak, že by ich zaujímalo len ich vlastné naplnenie – k svojmu naplneniu potrebujú aj funkčné vzťahy a konať v súlade so svojimi hodnotami. Táto starostlivosť sa odráža aj v kapitole 4.4., kde píšem o utáraní komunity.

V rozhovoroch mi najvýraznejšia prišla práve responsabilizácia samého seba. Moji informátori sa väčšinou nevymedzovali voči spiritualite, vymedzovali sa však voči prehnanej spiritualite, alebo *ezu*, ktoré sa zdá byť v tomto kontexte nositeľom tohto významu. Zita napríklad vraví, že „mně to nesmí přejít tu hranici, že dělám jenom ezo věci a nejsou tam ty činy, ty výsledky, když to řeknu takhle úplně“, aj Simona mi pri rozhovore vravela, že nemá rada, keď ľudia dávajú „všetko na rozhodnutí vesmíru“. Spiritualita tak mojim informátorom slúži ako nástroj získať nové perspektívy, napojiť sa na seba, zmeniť svoje vnímanie, opečovať sa, skludniť sa, alebo sa regulovať, a viac, no neslúži ako riešenie, alebo odpoveď na výzvy života. To je práve to „priveľmi ezo“, voči ktorému sa vymedzujú, a ktoré sa vzpiera individuálnej snahe o integráciu. Moji aktéri spirituálne praktiky používajú v snahe napojiť sa na seba a na svoju vnútornú múdrosť, na základe ktorej potom čelia výzvam, alebo možnostiam života, zodpovednosť však ostáva na nich.

Ivana, ktorá bola z mojich informátorov zrejme najviac skeptická voči spirituálnych technikám v rámci, ako aj mimo, kurzu vraví: „byla jsem taková, že jsem manifestovala. A byla jsem jako... Jo, vesmír, prostě mi pomůže. A teďka jsem naopak hodně realista. A říkám si, že všechno, co děláš, je prostě v tvých rukou. A je vlastně zvláštní se spoléhat na nějakou vyšší moc.“ (rozhovor Ivana). Čo má privádza k ďalšej kapitole.

4. 2. Byť či nebyť v obeti

Silný pocit zodpovednosti za seba, svoj osud, úspechy a šťastie, ktorý je prítomný v mojich informátoroch som už načrtla v minulej kapitole. Množstvo techník, ktoré v nej opisujem, má facilitovať napájanie na seba a svoju pravdu. To má potom slúžiť ako základ pre sebaoptimalizáciu vnímania a správania, tak, aby bolo v súlade s touto pravdou. Zvedomovanie nefunkčných myšlienkových rámcov a rutín a následná snaha o zmenu, je napríklad jednou z úloh ranných stránok, ktoré sú najspomínanejším nástrojom medzi mojimi informátorstvom. To hovorí o dôležitosti tejto snahy o zmenenie seba a svojho vnímania, na vnímanie lepšie. Také, ktoré bude na problémy pozeráť ako na výzvy, také ktoré hľadá kreatívne riešenia, také, ktoré preberá zodpovednosť za svoj život, a teda také, ktoré nie je „v obeti“. Gog (2020, 113) píše, že: „tento proces absolútneho prevzatia zodpovednosti za vlastný život je deziderátom duchovného rastu a je prezentovaný ako cesta k tomu, aby sa človek stal zrelou a naplnenou ľudskou bytosťou“. Moje doterajšie interpretácie súhlasia a na ich podporu prinášam aj spojenie „byť v obeti“, ktoré na mňa často vyskakovalo už pri prepise terénneho denníka.

„Beáta tiež vraví, že je možnosť tzv. ‚byť v obeti‘, alebo uzavretie sa, ako reakciu na niečo čo nám robí problémy, alebo naopak ísť do aktívneho módu. Prirovnáva to k stresovým reakciám, teda fight/flight (freeze) binarita. V oboch ale podľa nej chýba to, o čom autorka píše v knihe, to, čo sme si podľa knihy mali okrasne napísať a vyvesiť na viditeľné miesto, a to „zachádzať so sebou ako s cennou bytosťou – posílí ťa to“. Zaobchádzať so sebou ako s krehkou bytosťou. Teda napr. v ranných stránkach si môžeme pomenovať, že sa nám niečo deje, a premýšľať nad tým, ako zareagovať inak, teda nie byť v našich vzorcoch do role obeť, ale hľadať svoju novú časť, takú, ktorá nás naplní životodarnou alebo tvorčou energiou. A tiež navrhuje, že keď vyličíme časti seba, tak sa tým zmenia na iné, ktoré nám niečo nové prinesú. Máme sa sústrediť na „duševné aj duchovné bohatstvo“ týmto teda „obdarovávať múzu“ pustiť ju dnu a potom jej dať čas. Spraviť niečo pre narušenie našej zažitej rutiny.“

5. 5. 2024 (terénny denník)

Naratív bytia v obeti mi prišiel veľmi v súlade s teoretizovaním o neoliberalných a podnikateľských subjektoch od Nikolasa Rosea a Ulricha Brocklinga, ktoré som predstavovala v prvej časti práce. Silný dôraz na zodpovednosť za svoje šťastie, individualizmus, nevnímanie svojich problémov v širšom kontexte než v kontexte nášho života. Snaha o reguláciu seba, svojho mindsetu, robenie lepších volieb. Zlepšovanie sa. Menenie svojho prístupu.

Dôležité mi prišlo aj binárne vnímanie tohto konceptu, Beáta ho opisovala terapeutickými pojmami, ktoré sú zvyčajne používané v kontexte stresových traumatických udalostí, kedy je štandardom ísť do jednej z *fight alebo flight* reakcií. Flight ale nahradila slovom freeze, kedy človek zamrzne a nevie sa brániť, čo by sa dalo vnímať ako súčasť flight, teda úniku, pomocou disociovania. Samozrejme, obeť, v podaní Beáty, je tá, ktorá ostane zamrznutá.

Mňa zaujímalo, ako na túto obeť nazerajú moji informátori. Pavel mi pri rozhovore vraví, že: „Mám pocit, že obeť je niekdo, kto, miesto, aby si niečo vytvoril, tak vlastne jeho zábava je obviňovať niekoho iného vlastne a užívať si niejakou sebetrýzeň. alebo čekat, až se to stane, nebo někdo to udělá.“ Zita tento pojem vysvetľuje, podobne ako Beáta, v binárnej opozícii a vraví, že: „Pro mě, buď jsem ten tvůrce a vím, že můžu měnit tu realitu. Že jsem to já. A nebo prostě nejsem ten tvůrce, jsem ta oběť. A nechávám se unášet a přijímám prostě tak, jak to je. A tak to se mnou plácá. A ještě se tak jako v tom utvrzují, jo. Já nemůžu, protože... to je pro mě oběť a to není jako ta kreativita a ten tvůrce. Myslím, že všechno prostě je v nás a že jsme my ta tvůrčí síla.“ (rozhovor Zita)

Hanka sa pridáva k tomuto sentimentu a na tému bytia v obeti mi vraví: „Vím, že s tím mám problémy (...) třeba takhle s těma penězma, řeším, že prostě nějak jsem schopná povykládat tisíc důvodů, co se mi hrozně staly. Že nemám alimenty, že prostě něco, že dadadadada. A pak vlastně to svalíš na ten okolní svět, ty svoje problémy. Tak to je to, že jsi v té oběti. A když potom si řekneš, tohle jsem si utvořila sama, ale já tuto situaci přijímám a přijímám zodpovědnost za to, že já jsem si tohle vytvořila nějakým způsobem (...) to fakt hodně pomůže.“ Keď som jej neskôr pri povedala, že myslím, že niektoré dôvody, ktoré vnímame ako dôvod prečo sa nám nedarí predsa občas sú skutočné, súhlasila so slovami: „Jako v něčem objektivně vždycky je ten důvod. Jenom ono to potom, když se na to člověk moc soustředí, tak vlastně tě to brzdí z toho, že ty hledáš řešení. Že prostě když pořád jenom myslíš na to, že ty okolnosti to nějak vytvořily, tak vlastně nehledáš to řešení. A když seš v té oběti, tak prostě říkáš on za to může, nebo Facebook za to může a nehledáš řešení. Prostě seš nešťastná, máš

úzkost. A keď vlastne vystoupíš z té obete do toho, že vlastne ty seš ten tvůrce, že tvoříš si tu realitu, tak vlastně to pomáhá, mně to pomáhá“ (rozhovor Hanka).

V rozhovorech sa ukázala nová binarita, a to tá medzi tvorcom a obeťou, ktorá korešponduje s tou predchádzajúcou a teda medzi tým čo bojuje a tým čo zamrzne, alebo ujde. Ten prvý teda vníma svoju nepriaznivú situáciu ako niečo, čo je jeho zodpovednosť a hľadá spôsoby ako ju pretvoriť, ten druhý ako niečo nemenné a paralyzujúce. Bröckling píše, že „predstaviť si seba samého ako podnikateľa mení pocit bezmocnosti voči skutočnej alebo hroziacej nezamestnanosti na aktívny postoj a vytvára drsného jednotlivca, ktorý si sám poradí v divočine trhu práce“ (2016, 26).

Podobný sentiment počujem aj u mojich informátoroch. V rozhovorech si všimam túto obrovskú responsabilizáciu individuála, takú, akú od nás neoliberálna governmentalita chce. Ak sú jednotlivci v kontexte, ktorý nie je priaznivý, je na nich ho pretvoriť, dostať sa z neho; prevziať za to zodpovednosť, či už fyzicky, alebo psychicky, prerámcovaním svojho nazerania, zmenou svojho mindsetu. Tieto snahy potvrdzuje aj môj rozhovor so Simonou, ktorá ovplyvnená budhistickým vnímaním sama intenzívne praktikuje meditovanie, z ktorého si, podľa svojich slov, do života odnáša schopnosť nebyť zaseknutá v reaktivnosti, naopak získať odstup medzi tým čo sa deje a tým ako na to zareagujeme a tak teda „nebyť v roli automatizovaného zvieratka“ (rozhovor Simona). Realitu si podľa nej tvoríme svojimi myšlienkami, vysvetľuje mi, že je nakoniec na nás, či sa pri prechádzke sústredíme na to, že je zase rozkopaná cesta a po zemi smeti, alebo na to, že krásne svieti slnko, a štebocú vtáci. Či sa sústredíme na to, že sa nám pod kabát zakráda hmla, alebo na to, že je to hmla krásna a atmosférická a pustíme si pesničku a tým si to celé zromantizujeme.

Na pojatí a významu obeti nebol medzi mojimi informátorstvom tak celkom konsenzus. Romana a Karel moju otázku pojmajú inak, než zvyšok, vravia mi o tom, ako sa ľudia občas vnímajú ako obeť, aj keď iní ľudia sú možno obeťami väčšími, o relativite tejto kategórie. Poukazujú tak na to, že existujú určité *hierarchie obetí*. Nespochybnujú, že ľudia môžu byť obeťou okolitých udalostí, ale považujú za žiaduce sa do týchto hierarchií situovať a utrpenie si tak dať do širšej perspektívy a relativizovať – na svete je mnoho ľudí, ktorí sú v horších situáciách, a ktorí trpia viac. Karel to zakončuje tým, že vraví: „Ale člověk může být spokojený fakt i na špatných místech v životě. Nebo když se na to člověk podívá třeba zvenku, z jiný pozice.“ Čím mi nakoniec pripomínal to, čo vrela Simona o volení si pohľadu na život. Všadeprítomná v ich odpovediach je práca so samým sebou, svojim vnímaním, regulovanie toho, čo si dovoľíme a nedovoľíme cítiť, čo je pre nás prínosné, a čo nie, ovládanie svojich afektov, tak blízke tomu, čo v teoretickej kapitole popisujem pod neoliberálnymi spôsobmi

seba-uskutočňovania (Adams et al. 2019). Táto sebaresponsibilizácia jednotlivca za svoj úspech je v súlade s neoliberalným nárokom na slobodných jednotlivcov, ktorý si pomocou svojich rozhodnutí vytvárajú svoj naplňujúci život. Ako sa ukazovalo už v rozhovoroch, toto zameranie na jednotlivcovu zodpovednosť môže mať depolitizujúce účinky – pozornosť je venovaná pozornosti k sebe, tomu, ako sa zdokonaľiť, ako robiť správne rozhodnutia, ako vyriešiť svoje problémy. Na základe toho však nie je venovaná systémovým problémom, ani kolektívnym snahám o zmenu. To potom vedie k ďalšiemu posilňovaniu existujúcich mocenských štruktúr. Matka samoživiteľka tak prijíma zodpovednosť za to, že situáciu, v ktorej je pre ňu náročné platiť naraz nájom a život, si vytvorila sama a je na nej sa z nej dostať. Myslieť na chýbajúce alimenty, neudržateľné zvyšovanie nájomov, alebo iné potenciálne faktory ovplyvňujúce situáciu, by bolo zbavovanie sa svojej moci, a to by neoliberalný subjekt nechcel.

Ivana prichádza pri našom rozhovore s niečím, čo mi prišlo v rozpore s tým, čo vpravil zvyšok informátorov, a vraví, že „no, je asi hodne dôležitý rozlíšiť, kedy sa fakt chováš ako obeť a kedy prostě fakt seš obeť a nemůžeš za ty okolnosti prostě a tak, což mi přijde, že ta paní (autorka knihy pozn.) docela tlačila na to, že musíš prostě, nevím, jako víš, hrozně makat a snažila se donutit k nějaký trochu toxický produktivitě (...), jakože, no: tak si najdi prostě lepší práci, levnější nájem, prostě změň ty okolnosti, které tě tak tíží. Ale zároveň to fakt není vůbec jednoduché.“ (rozhovor Ivana)

Ivana o štrukturálnych prekážkach, ktoré nám môžu stáť v ceste, vraví viac než ostatní. Privádza ma to k novej binarite, ktorá sa prominentne objavila v deviatom týždni nášho kurzu, teda v týždni súcitu, a to medzi bytím v obeti a súcitným nazeraním.

4.2.1. Súcit verzus Obet'

„Beáta nám číta časť z knihy o tom, ako je naša kreativita kôň, ktorého vedieme a máme byť na neho dobrý. Prechádza k myšlienke, že najväčší kritik a sabotér sme my samy a práve preto potrebujeme súcitiť. Definujeme si spoločne súcitiť, ako láskavosť, porozumenie. Beáta vraví, že to môžeme vnímať ako láskyplnú péču o niekoho, kto je pre nás ten najcennejší človek – teda ja sám.

(...) súcitení s frustrácií znamená, že ju mám prijať niečo ako „ano som frustrovaná, čo môžem pre seba spraviť aby som tú frustráciu uvoľnila?“ Namalovať obraz? Podľa Beáty je

dôležité vedieť si pomenovať a prijať čo prežívame. Vraví, o súcite ako pohladení, prijatí seba – netlačiť priveľmi na seba.

Karel ale odporuje, aby to nezaváňalo priveľkou sebaľútosťou, lebo potom to ten človek vlastne nespraví, tie veci, do ktorých sa mu nechce. Beáta súhlasí, že by bolo hlúpe sklznúť späť do pozície Obete, keď sa z nej snažíme 9 týždňov vymaniť. Vraví o súcite ako o voľbe, o životnom postoji, kultivovať schopnosť byť si najlepším priateľom a partnerom. Vytvorí si tak aj pozíciu pozorovateľa, toho ako so sebou hovorím a zachádzam. Vraví, že k miminku máš prirodzene otvorené srdce a súcit, ale u nás sa to vytráca, aj keď aj my stále robíme v niečom prvé kroky. Nesmieme zabúdať na to, že sme krehký. Ďalej vraví, že všetci chceme byť milovaný a milovať, a keď to tak nie je, tak to bolí. V týchto situáciách sa musíme rozhodnúť, či budeme nasledovať naše naučené vzorce... ale vo svete sa predsa mení všetko. Vraví, že v týchto prípadoch nám na cestu posvieti vzt'ahovať sa sami k sebe ako k najlepším bytostiam, myslieť na to, že sme dobrí.“ 12. 5. 2024 (terénny denník)

Súcit sám so sebou, verzus bytie v obeti. Podobne ako Karlovi, aj mne sa zdalo, že tieto pojmy sú v určitých bodoch tak podobné, až môžu byť zamenované, Pýtala som sa teda mojich informátorov na to, ako tomu rozumejú a kde vidia rozdiel. Simona mi súcit opisuje ako „dôležitý, ako schopnosť poznať kedy je toho na nás priveľa, a spoznať a uznať naše potreby. Ak v ňom človek ale zostane pridlho môže to sklznúť do pozície obete“ (rozhovor Simona). Zita pri našom rozhovore zase vraví, že „když se lituju, tak si vlastně беру tu sílu a jsem ten chudák a oni za to můžou a já nevím, co s tím, ale když mám ten soucit, tak ano, prožívám to tak, mám tam tu emoci, pocit, ale zároveň mám tu sílu to změnit.“ (rozhovor Zita). Taký je teda rozdiel medzi obeťou a súcitným človekom a teda, pokiaľ zostáva snaha veci pretvoriť a vynaliezat', tak človek nie je v obeti, ale zostáva v pozícii tvorcu.

Gog vo svojej analýze programov spirituálneho rozvoja v súčasnom Rumunsku predstavuje pojem *ontologická podnikavosť* (Gog 2020, 112), ktorou myslí perspektívu, ktorá tvrdí, že „aktívny princíp vytvárania a udržiavania reality je vo svojej podstate podnikavý“ – a Boh je teda vnímaný ako Podnikateľ. Z tohto dôvodu, v jeho obraze, sa potom duchovný subjekt učí rozvíjať podnikateľský postoj k vlastnému ja a považovať vnútorné zdroje za svoje najcennejšie aktíva (Gog 2020, 112). V prípade *Umelcovej cesty* však Boh, alebo iná vyššia sila, nebola nazývaná podnikateľom, ale Tvorcom. Niektoré črty však má tvorca a podnikateľ podobné, snaha o vynaliezanie sa, snaha o vytváranie a pretváranie svojej reality, kreatívne

riešenia a nápady. Princíp toho, že sa jednotlivci snažia byť viac ako tento „tvorca“, zostáva rovnaký.

Cesta to ale nie je jednoduchá, ani priamočiara. Moji informátori pri rozhovoroch často priznávajú, že sa v obeti občas pristihnú, že rôzne techniky pomáhajú, ale nikdy to nie je perfektné. Keď sú veci ťažké, je potreba súciti, je treba si povedať, že je to validne, ako sa učíme z psychologického vedenia. Pripomenúť si, ako nám povedala na kurze Beáta, že: „áno máme aj tieň, ale v momentoch keď sme plný našej malomyselnosti, žiarlivosti, lenivosti, je treba si pripomenúť, že to nie je všetko, čo sme, ale že sme aj dobrí. Teda mať v sebe nejakého pozorovateľa našich vnútorných dialógov. Súcit – nie sme len to zlé.“ (terénny denník).

Táto snaha o opečovávanie sa a získanie pozitívneho vzťahu k sebe bola určite veľkou témou v tomto kurze. Beáta v jeden deň povedala, že „ak si máme z tejto cesty odnieť jednu vec, tak je to byť sám so sebou v podporujúcom stave“. Pri inej príležitosti, pri týždennej reflexii jedna z nás hovorila o svojej frustrácii so sebou, na to Beáta povedala, že jedným z cieľov umelcovej cesty je „priblížiť sa viac k tomu, si v momentoch ako tento, vedieť byť podporou, sám sebe. že už nemá vraviť, že „je úplne blbá“ a je lepšie povedať „nevím čo s tým“. Vraví, že pre seba máme urobiť všetko čo môžeme na to, aby sme sa podporovali. Keď sme pocitovo dole, máme si vyjsť vstříc. Pýta sa jej na 3 veci, ktoré jej prinášajú radosť, vraví kreslenie, dobré jedlo a priatelia, Beáta pridáva tanec a vaňu.“ (terénny denník).

Na záver našich stretnutí pri reflexii opäť zazneli pochyby od jednej z aktérok, a to, že nevie, prečo by práve ona mala byť tak špeciálna, že zrovna ona má čo povedať a ponúknuť. Ostatní ľudia prikyvovali a podporujúco sa usmievali. Beáta tiež odporúčala „pilieri čínskej medicíny, spánok, jedlo a odpočinok, ale aj západnej: magnézko, zinok, béčka a déčko“ (parafráza z terénneho denníka).

Spochybňovanie svojich schopností, hodnoty, alebo zručností bola v priebehu kurzu dôležitá téma, na ktorú sme často narážali. Jednou z techník na prácu s týmto problémom bolo dať týmto pochybovačným hlasom inú podobu, vnímať to len ako hlas nášho vnútorného kritika a nie pravdu. Keď sme toto riešili s Hankou radila mi taktiku kedy si na jednu stranu píše tieto pochyby a na druhú zase afirmácie, ktoré sú ich opakom, ktorú som už spomínala vyššie. Ona, podobne ako ďalší z účastníkov, s týmto kritickým pochybovačným hlasom zápasí a vraví: „ten kritik, to je prostě věc. Kdybychom to neměli, tak bychom byli veselejší, si myslím.“

Zlepšovanie vzťahu k samému sebe bolo jedným z hlavných cieľov tohto kurzu. To je zjavne to, čo, by nám malo ozdraviť vnútorného umelca, alebo vzťah s ním. Rebecca Hazleden vo svojej analýze self-help literatúry zameranej na vzťahy poukazuje na to, že tieto texty „ustanovujú ja ako ontologicky oddelené od seba samého“ (Hazleden 2003, 424) a postulujú koncept „emočného ja, ktoré sa stratilo alebo zabudlo na seba samé“ (ibid. 424). Ako toto stratené emočné ja sa dá v kontexte *Umelcovej cesty* vnímať práve náš vnútorný umelec, zvedavý a hravý, nezaťažený povinnosťami a pochybnosťami, naladený na svoju vnútornú pravdu, na ktorú sa ja naladiť zatiaľ len snaží. Podľa Hazleden je v ňou analyzovanej self-help literatúre pripisovaný primárny etický význam vzťahu a zodpovednosti voči sebe samému, až od toho sa potom majú odvíjať všetky ostatné vzťahy (ibid. 424). Ja je teda prezentované ako hlavné miesto, ktoré si vyžaduje terapeutickú intervenciu a transformáciu. Podobne aj nám a nášmu vnútornému umelcovi sa má postupne zlepšovať vzťah, a to pomocou techník, ktoré som popisovala v kapitole priamo o nich, doplnených o ďalšie formy starostlivosti o seba, ktorej formy sa nám pri interagovaní s technikami môžu objaviť. Pečujúce slová k sebe, ťahanie tarotu, výlet do prírody, čas so sebou. Podobne ako v prípade *Umelcovej cesty*, tak aj v self-help literatúre, ktorú skúmala Hazleden, sú čitatelia povzbudzovaní k tomu, aby pracovali na svojej sebahodnote, starali sa o seba, poznávali sa, milovali a rozmaznávali sa, a zároveň sa monitorovali a formovali svoje správanie (ibid. 424). Podobné stratégie sú prítomné aj naprieč našim kurzom. Umelcové rande, načúvanie svojim potrebám, rozpoznávanie a zbavovanie sa svojich limitujúcich „programov“, prerámčovanie svojho myslenia z Obete na Tvorcu, a podobne. Všetky tieto techniky môžu slúžiť na napájanie sa na seba, svoju vnútornú pravdu a autenticitu, a zároveň na reguláciu svojho premýšľania a správania do žiaduceho stavu. V kontexte skúmaných self-help kníh je etický subjekt sebestačný, sebauvedomelý, zvláda umenie sebazpoznania a emocionálnej sebadisciplíny (Hazleden 2003, 421–424). Apel na to, že jednotlivec je plne zodpovedný za svoj úspech, neúspech, ako aj psychickú a fyzickú pohodu, je v súlade s neoliberalným diskurzom, v ktorom ideálny subjekt preberá zodpovednosť za zabezpečenie svojej spokojnosti, a vníma ju ako dôsledok osobnej voľby (Houghton 2019, 623). V tomto diskurze sa podnikavé subjekty aktívne snažia investovať do seba a zabezpečovať si tak vlastnú budúcnosť (Houghton 2019, 623). Práca na sebe, zlepšovanie schopnosti regulovať svoje emócie a reakcie, získanie nadhľadu, napájanie sa na svoj autentický zdroj pravdy, to všetko sa dá vnímať ako táto investícia do svojho ľudského kapitálu. Vytvára sa tak podnikavý subjekt, ktorý je emocionálne sebestačný a vyžaduje minimálnu vonkajšiu kontrolu, teda subjekt v súlade s neoliberalnou governmentalitou.

Starostlivosť o seba a svoje potreby, alebo *selfcare*, ku ktorej sú jednotlivci často inštruovaní v self-help knihách, býva občas tematizovaná v spojení s neoliberalizmom. Starostlivosť, o iných, nie o seba, je dôležitým bodom feministickej antropológie a feministického teoretizovania, pretože býva neviditeľná, podceňovaná, viazaná na ženy, a zároveň kľúčová pre pochopenie sveta, pretože je prostriedkom na produkciu jednotlivcov (Ginsburg and Rapp 1995 v Rosenbaum a Talmor 2022, 363). Starostlivosť o seba je ale polysémický pojem, súčasne sa môže považovať za feministickú prax, ale aj za nástroj neoliberálnej governmentality (Rosenbaum a Talmor 2022, 367). Z feministickej perspektívy, zakorenenej najmä v černošskom feministickom myslení, môže byť starostlivosť o seba zarámovaná ako radikálny akt odporu a prežitia tvárou v tvár systémovému útlaku (Rosenbaum and Talmor 2022, 363–365). Na druhej strane foucaultovské čítanie vykresľuje starostlivosť o seba ako „synekdochu neoliberalizmu“ (Rosenbaum and Talmor 2022, 367), ktorá kladie zodpovednosť za svoje blaho výlučne na jednotlivca a zároveň zbavuje štát jeho povinností. Je otázkou, do ktorej z týchto kategórií zaradiť mojich informantov, a ako odpoveď sa mi javí, čiastočne do oboch. Je jasné, že členovia našej skupiny netrpia rovnakým systematickým znevýhodnením ako napríklad lesba a černoška s rakovinou v USA v 80tych, ako Audre Lorde v čase, keď napísala, že: „Starostlivosť o seba nie je pôžitkárstvom, je to sebazáchrana, a to je akt politickej vojny“ (1988, 133). Na druhej strane sú však moji informátori väčšinou kreatívcami na voľnej nohe, čo je v kontexte Českej republiky prekérna pozícia, v ktorej si jedinec často nie je istý odkiaľ a koľko bude mať ďalší mesiac peňazí a je nútení kombinovať rôzne práce, v snahe zaplatiť náklady na život, od nájmu, až po poistenia (Bartlová a Lomová 2023). Na tento problém som narážala aj pri rozhovoroch. Jedna z mojich informátoriek sa v čase medzi kurzom a naším rozhovorom nechala zamestnať a zavrela svoju dielňu práve z týchto dôvodov. Nadšene mi hovorila o svojej novej možnosti platenej dovolenky a istého príjmu a kontrastovala ich s pocitom previnilosti, ktorý charakterizoval jej predchádzajúce dovolenky, kedy sa cítila, že nielenže peniaze nezarába, ale aktívne ich stráca, keďže živnosť a prenájom dielne si musí platiť aj tak. Nebola to strata vášne pre svoje umenie, ale ekonomické dôvody, čo ju presvedčili k zamestnaniu sa. Podľa Hansa Abbinga sú priemerné príjmy (aj mimo Českú republiku) v umení trvalo nižšie ako v porovnateľných profesiách (2002, 113). Ak je teda život mojich informantov charakterizovaný neistotou, je pre nich starostlivosť o seba formou sebazáchrany, alebo snahou o investovanie do svojho ľudského kapitálu? Z odpovedí mojich informátorov sa mi zdá, že oboje je pravdou. Určite sa snažia o sebarozvoj a sebazlepšovanie v súlade s neoliberálnym imperatívom, ale robia tak z časti aj preto, aby sa vysporiadali so svojimi pocitmi pochyb a úzkosti, spôsobenými neistotou z toho, či to v

kompetitívnom svete umeleckej tvorby zvládnú. Či si to zaslúžia, či na to majú, čo ak to nevyjde? Tieto myšlienky sa snažia eradikovať a zmeniť na iné, tak aby v tomto systéme dokázali žiť lepšie, optimistickejšie, produktívnejšie. Je otázkou či snaha o priblíženie sa k bytiu ideálnym subjektom, pod prísľubom, že sa budeme mať lepšie, môže byť vnímané ako forma sebazáchrany.

Za čo by som to ale nepovažovala určite je akt politickej vojny. Na mojich informátoroch vidím skôr depolitizujúce účinky starostlivosti o seba, mnohí z nich sa síce zhodujú na tom, že doba je *bláznivá, náročná, hektická*, ale inklináciu k snahe o kolektívne zmeny systému som nepostrehla. Mnoho z nich praktizuje svoje individuálne kroky k zmene, primárne alternatívne stravovanie, teda vegánstvo a vegetariánstvo, ktoré bolo u mojich informátorov väčšinou voľbou. Organizovaný bojkot za zlepšenie podmienok pre ľudí, ktorí sa živia kreatívnymi činnosťami ale nevidím, naopak vidím snahu o zlepšenie seba do bodu, kedy budeme dosť kreatívnymi na to, aby sme sa zaradili medzi tých pár umelcov, ktorí sú finančne zabezpečení. Nezval'ovať vinu na politiku a systém, prevziať zodpovednosť, nebyť v Obeť, žiť s vedomím, že je na nás, aký svet si vytvoríme.

4.2.2. Reflexívne okienko a Agency

Môj veľký strach v priebehu výskumu bol, že niekomu ublížim, alebo ho urazím, čo samozrejme nie je v mojom záujme a ani v záujme antropológov vo všeobecnosti. To, že by sa moji aktéri mohli cítiť nekomfortne, rozprávať sa so mnou o svojej skúsenosti, a to, že ja to potom neskôr zdanlivo pripíšem neoliberalnej governmentalite a zbavím ich tak agency. Obzvlášť pokiaľ ide o ľudí, ktorí so mnou chodili na kurz, kde nejednen krát zaznelo, že jedným z cieľov je rozpoznať kedy sme a nie sme „v obeť“, a ktorí sa v nej snažili nebyť. Ľudí, ktorí si na svojej agency zakladajú, možno viac než väčšina. Napriek tomu, som tu ale opisovala techniky a spôsoby nazerania seba a sveta, ktoré majú mnohé paralely s neoliberalným sebvládnutím, sebazlepšovacím imperatívom a rôznymi stratégiami ako sa k ideálnemu ja dostať. Ako som opisovala v metodologickej časti práce, tak moje interpretácie sú značne poznačené mojimi teoretickými východiskami. Tam, kde akademický výskumník môže vidieť neoliberalnú governmentalitu, iný vidí svoju slobodnú voľbu a cestu za naplnením. Aktérov by som nerada redukovala na objekty governmentality, udržiavateľov status quo, ktorým záleží len na sebe, úspechu svojich biznisov a vlastnej pohode. Vlastne práve naopak. Mojich

informátorov vnímam ako kreatívnych, srdečných a dobrosrdečných ľudí, a to do bodu, kde mi robí problém získať analytický odstup. V momente, keď som ich oslovila so žiadosťou o rozhovor sa mi snažili vyjsť v ústrety, dávali mi slová podpory, pozývali ma, či už k sebe domov, alebo neskôr na *svažák*. Aj v priebehu kurzu sa mi často stávalo, že som z neho odišla s koláčom od Zity, alebo minimálne s plným bruchom pochutín, ktoré sme nosili na spoločný stôl. K tomuto aspektu skupiny sa ešte dostanem. Ja som sa im toto, a ich čas, v rámci reciprocity snažila oplatiť, tým, že som ich pozvala na nápoj počas nášho rozhovoru, priniesla im drobnosť ako balenie čaju, ak sa rozhovor konal u nich doma, alebo v jednom prípade aj skontrolovala preklady do angličtiny na ich webových stránkach.

Počas výskumu sa mi opakovane ukazovalo, že moji informátori neboli veľkými fanúšikmi kapitalizmu, neoliberalizmu, alebo takzvanej „tejto doby“. Pri rozhovoroch zazneli mnohé vety, ktoré ju naopak kritizujú, a to za rôzne veci. Napríklad Zita sa spolu s Pavlom sa zhodovali na tom, že:

„Já si myslím, že i život je svým způsobem náročnější, i když třeba si myslíme, že ne, že máme ty technologie, máme všechno, ale já si myslím, že to je náročnější. Naši předci to měli jako víc easy, protože oni to měli víc nalajnované svým způsobem. Mně se to třeba líbí. Věděli, že na jaře vysází, v letě sklídí a udělají se zásoby na zimu. A bylo to takové jako víc souladu s rytmem toho roku, té přírody, bylo to víc takové čitelnější, uměli se k tomu nějak postavit. (...) my máme větší nároky na sebe. My se do toho cpeme a cpe nás do toho ta společnost.“

Pavel to pri našej rozprave dopĺňa o to, že vraví:

„To, že nejvíc peněz dostávají lidi, kteří dělají ty nejzbytečnější věci je vlastně takový podivný.“

Z tohto, ako aj z mnohých ďalších inštancií je mi jasné, že moji informátori na svet hľadajú kriticky, vnímajú jeho odtiene, ktoré im prídu nespravodlivé, priveľmi tlakové, alebo nie tak celkom ideálne. Ich snaha je si v tomto svete nájsť svoje miesto, tak, aby boli v klude, spokojnejší, aby im v tom „bylo líp“, aby robili niečo, čo ich baví a dáva im zmysel a aby si tým zvládli zaplatiť účty. Bröckling vo svojej knihe o podnikateľskom ja (2016) píše, že neoliberálne teórie postulujú trhové mechanizmy a konkurenciu ako prirodzené a nevyhnutné procesy. Myslenie formované trhom a jeho požiadavkami presakuje do všetkých foriem života a pochopiteľne tak vytvára ilúziu, že iný spôsob nie je. Tak sa zdanlivo neponúka iná

alternatíva, než sa snažiť transformovať dosť na to, aby sme na tomto svete, ktorý riadi trh uspeli.

Ako som už naznačila, tak kurz, ktorý tu opisujem, sa dá vnímať ako snaha o túto premenu. Moji aktéri túto transformáciu ale rozhodne nevnímajú ako niečo, čo by robili primárne za účelom zabezpečenia si lepšieho miesta na trhu. Niektoré z techník, menovite hlavne umelcove rande, teda neproduktívny čas sám so sebou, alebo meditácie skutočne na „prvú dobrú“ nepôsobia ako niečo, za čo by nás po chrbte potľapkala neviditeľná ruka trhu. Motiváciou pre mojich aktérov je hlavne cítiť sa lepšie, vrátiť sa späť k sebe, mať sa rád, povedať si, že sa snažíme a sme dosť dobrí. Ako veľkú príčinu toho, že tieto potreby majú vnímam práve neoliberalizmus a jeho imperatív večnej súťaže, ktorá do mojich informátorov zasieva pocity pochyb, nedostatočnosti, alebo únavy. Nikto z mojich informátorov slovo neoliberalizmus priamo nepoužil, ale v priebehu rozhovorov často opisovali jeho symptómy. Korelácia, ktorú tu opisujem nie je len mojou dedukciou, zmienky o podobných účinkoch tejto „dnešnej doby“ nachádzam roztrúsené od populárnej literatúry (Maté a Maté 2022), až po akademické výskumy s názvami, ako „Neoliberalism can reduce well-being by promoting a sense of social disconnection, competition, and loneliness“, v preklade „Neoliberalizmus môže znížiť blahobyt tým, že podporuje pocit sociálneho odlúčenia, súťaživosti a osamelosti“ (Becker, Hartwich, a Haslam 2021). *Umelcova cesta* sa ponúka ako riešenie, návrat k sebe, k veciam, ktoré nám prinášajú radosť a zvýšenie svojej pohody, v dobe, ktorá v nás občas vyvoláva nepohodu. Tu vidím súvislosti s tým, čo píše Chandler a Reid, ktorí neoliberalný subjekt opisujú ako taký, ktorý sa nevníma ako schopný pretvárať svet, ale taký, ktorý „sa musí permanentne snažiť aby sa prispôbil svetu“ (2016, 4). Podobne aj moji informátori nachádzajú rôzne veci, ktoré môžu byť vnímané ako prekážky, je ale na nich „nebyť v obeti“ a nájsť spôsob, ako sa vynájsť tvárou v tvár týmto výzvam. Tu znova vidím paralelu s tým, čo píše autori, a teda, že transformatívna činnosť jednotlivca sa „redukuje na disciplinovanie vnútorného ja“ (Chandler a Reid 2016, 5), a to za účelom rozvíjať schopnosti, odolnosti a adaptácie, potrebné pre bezpečnejšie reagovanie na externé podmienky. Techniky, ktoré sme praktikovali počas kurzu, vnímam ako formy kultivácie tejto schopnosti odolnosti, ktorá je v neoliberalizme tak kľúčová.

Barszczewski v jeho analýze self-help literatúry dospieva k záveru, že napriek kritike workoholizmu a konzumerizmu autori týchto kníh „nespochybňujú legitimitu všeobecných predpokladov neoliberalizmu“ (2021, 602). Podľa neho sa zameriavajú hlavne na „boj proti ohrozeniam individuálnej autonómie (napr. nedostatok vlastnej agency, mentálne obmedzenia, zábrany)“ (2021, 602). Podobne tomu bolo aj v našom kurze. Self-help literatúra sa tak často

ponúka ako riešenie na problémy spôsobené neoliberalizmom, ale jej individualizačné naratívy odvracajú pozornosť od systémových problémov k jednotlivcovi a jeho zodpovednosti. To je ale zároveň prerekvizitou pre neoliberalizmus a pomáha tak v ďalšom udržiavaní statusu quo (Erjavec a Volčič 2009).

To ma dostáva k dôležitému aspektu antropologického skúmania a teda k agency, a spolu s ňou aj k mojím strachom, ktoré som spomínala na začiatku tohto okienka, z ktorého sa stáva okno. Podľa Nikolasa Rosea je agency „účinkom, distribuovaným výsledkom konkrétnych technológií subjektivizácie, ktoré vyvolávajú ľudské bytosti ako subjekty určitého typu slobody a poskytujú normy a techniky, pomocou ktorých sa má táto sloboda rozpoznať, zostaviť a odohrať v konkrétnych oblastiach“ (1998, 187) Napriek tomu že moji aktéri, a vlastne aj neoliberalizmus, zdôrazňujú individuálnu voľbu a autonómiu, Rose tvrdí, že práve táto schopnosť voľby a agency sa utvára prostredníctvom špecifických technológií a praktík (1998, 187). Pociťujem, že je autonómny agentom, ktorý sa slobodne rozhoduje, je tak podľa neho výsledkom toho, že je tak „zostavený“ prostredníctvom rôznych praktík a technológií (Rose 1998, 187). V našej súčasnej kultúre sa agency javí ako „skúsenosť vnútornosti“ (ibid.), ktorá vychádza z našich vnútorných hĺbok a túžob. Rose však tvrdí, že táto agency nie je o nič menej umelá a vykonštruovaná ako jej iné formy (1998, 189).

Skrz technológie seba samého, ktoré jednotlivcov povzbudzujú, aby sa považovali za autonómne, seberealizujúce sa subjekty sa tak podľa Rosea vytvárajú „psychologické subjekty“, ktoré sú „presiaknuté individualizovanou subjektivitou, motivované úzkosťami a aspiráciami týkajúcimi sa ich seberealizácie, odhodlané nájsť svoju skutočnú identitu a maximalizovať svoje autentické vyjadrenie vo svojom životnom štýle“ (Rose 1998, 169–170). Agency, ktorú neoliberalizmus ponúka, je tak podľa Rosea obmedzená a formovaná prevládajúcimi mocenskými štruktúrami. Subjekty tak majú slobodnú voľbu, ale v rámci úzko vymedzeného poľa možností, ktoré sú v súlade s neoliberalnými hodnotami a ekonomickými imperatívmi. Samotné praktiky, ktoré majú posilovať individuálnu agency (sebareflexia, osobná voľba, sebazdokonaľovanie), sú podľa neho produktom mocenských vzťahov, ktoré obmedzujú možnosti skutočnej autonómie (Rose 1998). Neoliberalný subjekt tak sám seba vníma ako slobodného činiteľa, ale táto skúsenosť je sama o sebe spôsobom governmentality. Ako som už ale napísala, nerada by som mojich informátorov redukovala na obeť governmentality, preto, že oni by to tak nechceli. Predložila som tu teda to, ako svoju agency vnímajú oni, a to, ako ju vnímajú niektorí akademici. Zároveň však potrebujem poznamenať, že názory a postoje sa aj v tak malej skupine informátorov občas zásadne líšili, čo samo vypovedá o variabilite medzi ich spôsobmi nazerania sveta a jeho imperatívov.

Napríklad vzťah k self-help literatúre ako takej bol medzi skupinou mojich informátorov veľmi heterogénny. Niektoré moje informátorky mi vraveli o svojich obľúbených sebarozvojových knihách a dávali mi odporúčania, Romana bola zase neutrálna, o *Umelcovej ceste* počula prvýkrát od Beáty a knihu čítala až v rámci kurzu. Karel tento typ literatúry vo všeobecnosti rád nemá, tejto konkrétnej knihe a kurzu dal, podľa jeho slov, šancu, pretože sa o ňom v dobrom vyjadrovali umelci, ktorých rešpektuje. Ivana sa vyjadrila jasne a skutočne zapamätateľne a to:

„Ja to úplne nemám ráda, ty self-help knížky (...) Všichni o tom mluví, jakože, jak být úspěšný, jak být tady to, jak být tohle to, ja už mám chuť jim všem říct, jako, držte hubu, stop, stop, prostě nechte nás být, jako, reálně. Oni prostě vstávají v pět ráno, jdou dělat tadyto,tadyto,tadyto,pak, jako, se s nima porovnááš, cítíš se prostě, jak shit, a vlastně, no, nevím, já bych nechtěla žít jejich život. Jako je super, že toho stíhají hodně, ale, jako byla bych mega nešťastná kdybych musela absolvovat všechno to, co oni, vstát v pět ráno do fitka, prostě tady v tý zimě někam chodit, prostě, tak to sorry, já raději budu spát, fakt bych se necítila dobře.“

Táto variabilita perspektív, ktorá sa mi ukazovala pri rozhovoroch, a ktorú perfektne demonštruje práve Ivanin výrok, spochybňuje predstavu monolitickej neoliberalnej subjektivity a naznačuje priestor pre individuálnu interpretáciu a odpor. Ako som už demonštrovala v predchádzajúcej kapitole, tak všetci aktéri sa materiálmi kurzu zaoberajú kriticky - postupy a techniky si preberajú selektívne, teda len tie, ktoré s nimi rezonujú, zatiaľ čo iné odmietajú alebo reinterpretujú. Túto selektivitu vnímam ako prejav reflexivity a teda istej formy agency, a to aj keď sa odohráva v rámci neoliberalného sebazdokonaľovania. Táto agency sa ale stále odohráva v neoliberalných rámcoch sebazdokonaľovania a osobnej zodpovednosti a je preto značne obmedzená.

4.3. Prekážky: Ja, peniaze a čas

V tejto kapitole sa budem snažiť priblížiť, čo moji informátori chcú dosiahnuť v živote ako aj to, čo im podľa ich slov stojí v ceste. Pri zakončovaní kurzu sme si v kruhu vraveli naše intencie po skončení, zaznievali slová ako „odvaha, drzosť, dôvera v seba, vyhradený čas na svoju tvorbu, na seba“ (terénny denník). V priebehu rozhovorov som sa mojich informátorov pýtala

ako si predstavujú úspech. Očakávala som grandiózne veci, aké som videla pri tvorení našich vision boardov, domy na pláži a neobmedzený rozpočet. Nikto z nich však spontánne niečo takéto nespomenul, naopak. Napríklad Ivana mi o úspechu povedala „vlastne peněz asi potrebuji tolik jenom, abych pak třeba v budoucnosti bydlela ještě sama. Jako už bez spolubydlících. Abych si dokázala přece zaplatit jídlo, nájem, nějaké oblečení, hygienu. A já budu tak happy, že to bude můj strop ještě třeba jednou za čas vycestovat. Jakože to by byl fakt můj dream life.“ Zita zase vraví, že „pro mě úspěch je, když jsem vnitřně klidná a spokojená, ať se děje, co se děje.“ Pavel, s ktorým som robila rozhovor zároveň sa pridáva a vraví, že „Pro mě je taky úspěch takový jako zůstat v klidu, vnitřně, ať se děje cokoliv, takovou blaženost vlastně cítit a pokračovat dál vlastně, ať se děje cokoliv,“ dodáva ale aj, že je preňho dôležité, „žiť svůj život. To znamená i jako, jo, něco si přeju, a samozřejmě je to něco, za čím si jdu, aby mě bavila i ta cesta, a snažím se to naplnit, ale aby to, co naplňuji, bylo můj život.“ Hanka vraví, že to, „že žiju podle svého srdce, je pro mě úspěch.“ Počas rozhovoru sa vyhýbala tomu, aby slovo úspech spojila s tým, že sa niečím živí. Nakoniec svoju definíciu rozšírila takto: „Pro mě je úspěch možná, když překonám nějaký svůj strach, nebo když možná v tom seberozvoji... Můžu cítit, že třeba někdy jsem úplně v prdeli. Prostě mi není dobře, mám nějakou úzkost, nebo padají na mě nějaký depky. A když vlastně to dokážu zpracovat a změnit ten svůj stav, tak to je asi pro mě úspěch. Tam bych to slovo použila. Že prostě nějak s tím pracuju, vypíšu se, dělám nějakou práci s tělem. A dokážu to fakt změnit. A zjistím, že to bylo fakt jenom o něčem, co jsem měla já ve svém vlastní hlavě. A vlastně dokážu změnit svůj vnitřní stav, nehledě na to, jaké jsou okolnosti. Tak to je pro mě úspěch.“ (rozhovor Hanka).

Pre mojich informátorov je očividne veľmi dôležité napojiť sa na svoju pravdu, a z nej potom robiť rozhodnutia, ktoré sú autentické tejto pravde. Zároveň je pre nich dôležité mať kontrolu nad svojimi emóciami, nad spôsobom akým nazerajú svet. Dôraz zároveň na autenticitu a sebareguláciu sa môže zdať protichodný. Nie sú emócie nekľudu, alebo frustrácie prejavom autentických pocitov, ktoré aktér má? Toto problematizuje Van de Port, ktorý upozorňuje antropológov pred ich tendenciou autenticitu.

Pre mojich informátorov je očividne veľmi dôležité napojiť sa na svoju pravdu, a z nej potom robiť rozhodnutia, ktoré sú „autentické“ vo vzťahu k tejto pravde. Tému autenticity problematizuje Van de Port, ktorý upozorňuje antropológov pred ich tendenciou autenticitu dekonštruovať a prehliadať tak, ako sa aktérom darí prekonávať konštruovanosť ich svetonázorov a dosahovať pocit „autentického uzemnenia“ (2004). Autor predstavuje koncept „registrov nespochybniteľnosti“, (ibid., 11) prostredníctvom ktorých tento pocit autenticity vzniká, skúsenosti, ktoré zasahujú do oblastí, proti ktorým je ťažké argumentovať. Medzi tie

patria napríklad prejavy posvätného, ktoré sú „nespochybniteľné“ (ibid.). V kontexte tohto kurzu to mohli byť napríklad pocity, ktoré prichádzajú počas imaginácií a meditácií, alebo prejavy synchronicity, ktoré zažívali, a ktoré sú pre aktérov takto nepopierateľné. V kontexte tohto výskumu je však moja interpretácia taká, že keď aktéri hovoria o autenticite a snažia sa o ňu, vnímajú ju ako postoj, ktorý je v súlade s ich hodnotami a vnútornou pravdou. Tie odhaľujú pomocou už opisovaných techník. Zároveň im tak pomáhajú regulovať ich emócie a reakcie, ale aj napojiť sa na ich vnútornú pravdu.

Úspech pre niektorých z mojich informátorov znamená, že niečo, čo vytvorila sa páči aj ostatným, alebo to, že majú vernú klientelu ľudí, ktorým sa páči ich špecifický štýl. Iní o úspechu vraveli ako o pokoji, Hanka zase o prekonaní svojej psychickej nepohody. Niektorí z mojich informátorov zase svoju predstavu o úspechu definovali jednoducho, môcť robiť ich obľúbené umenie ako profesiu, Karel napríklad definuje ako „mít dobrý živobytí z nejakej tvorby, ktorá ťe baví, myslím si, že to je veľký úspech“. Romana by sa zase chcela len živiť hraním (rozhovor Karel, rozhovor Romana).

Predstavy o úspechu tak neboli definované objemom peňazí. Zdá sa, že moji informátori chcú skutočne len žiť pohodlne a zároveň sa na toto miesto dosiahnuť pomocou práce, ktorá ich naplňa. Podľa Nikolasa Rose sa súčasní jedinci snažia maximalizovať svoju kvalitu života a teda aj práce (Rose 1999, 103–104) Snahou už nie je emancipovať sa od práce, vnímanej len ako prostriedok na dosiahnutie cieľa, naopak, jedinec sa má v práci realizovať, a je chápaná ako činnosť skrz ktorú vytvárame, objavujeme a prežívame svoje ja (Rose 1999, 104). V rozhovoroch s mojimi informátormi tiež vidím túto snahu a sebarealizáciu prostredníctvom práce. Nielen to, všimam si aj, že spôsob akým svoju kreatívnu prácu vykonávajú odráža ich hodnoty. To mi potvrdzuje Zita, ktorá mi pri rozhovore vraví: „kdybych chtěla vydělávat 100 tisíc (...) tak mi jde o celý ten proces, jak toho dosáhnu, nejenom jako, že no, tak prostě mám 100 tisíc a někoho jsem podvedla, a vlastně v tom nejsem v souladu. Tak to prostě je pro mě taky jako úspěch, že ta cesta (...) nikdy není rovná a úplně hedbávná, ale prostě i přes ty překážky nebo nějaké zkoušky (...) si to ustojím, že jsem s tím v pohodě“ (rozhovor Zita). Na to aby sa cez svoju prácu realizovali je tak pre mojich informátorov tiež dôležité aby bola v súlade s ich hodnotami a s ich pravdou.

Pri mojom výskume ma však nezaujímali len ciele a sny, ale aj prekážky. V neoliberalizme si je za svoj úspech a neúspech zodpovedný sám individuál, čo mi moji informátori v zásade potvrdili. Podľa ich slov si teda v ceste stoja hlavne oni sami, a to mnohými spôsobmi.

Ivana ako svoj hlavný problém určuje svoju sebadisciplínu, vraví: „treba ta moje disciplína, to je fakt špatný, jakože nemám žádnou strukturu v životě. A prostě vždycky se snažím udělat nějaký kalendář, přidat si ty věci do kalendáře, jakože mít nějaký seznam věcí, jakože to-do list a tak. A to vůbec nejsem já. Mě to prostě tak sere, je to nějak hrozně nepříjemný. A vždycky jsem smutná, když třeba... Víš, že nějaké věci z toho to-do listu nestihnou, nebo něco.“ Problém s disciplínou však nie je jediným problémom medzi mojimi informátorstvom. Zita svoje prekážky opisuje takto:

„Vlastní mysl, myšlenky a vzorce, kterým stále třeba věřím, ještě převzaté z rodin. Přesvědčení, nějaké dohody, které jsem uzavřela, ještě třeba ani nemám pojmenované, protože nevím, že to je třeba dohoda, která mi nedělá dobře. Přesně přesvědčení, že já nevím, něco je špatné, peníze jsou špinavé, neříkám, že ho zrovna mám, ale to mi napadlo, že vlastně já i zjišťu, že pořád mám v sobě co objevovat tyhle přesvědčení. Takže tohle, vlastní nastavení té mysli.“ Neskôr sa v rozhovore s Pavlom dopĺňajú a dospievajú k záveru, že veľkou prekážkou je tiež strach „co kdyby“ vravia, že „To ti vlastně dává i společnost. Čteš ty hrozné příběhy, nebo ani to vlastně nesleduješ, protože nemáš televizi, nesleduješ to, ale pořád lidi mají potřebu mluvit o tom (...) je strašně v nás zakořeněn takový ten existenční strach. Že si můžeme tisíckrát říct, že na planetě Zemi je všechno. Je tady jídlo, je tady voda. Můžeme si postavit z listí a z větví prostě nějaké bydlení někde v lese. Ale stejně chceš víc, nebo chceš prostě... Jo, nebo třeba jako: jak to budeš dělat v zimě? To jsou takové ty věci, a už to tam prostě jede. Ale to je vlastně ten program v té mysli“ (rozhovor Zita a Pavel).

Sú to zrejme práve tieto programy a neslúžiace myšlienky, ktoré sa snažia moji informátori odkryť pomocou techník opisovaných v predchádzajúcej kapitole. To je cesta k pravej autenticite, a k nášmu vnútornému umelcovi.

Počas našich stretnutí, hlavne v týždni hojnosti, som si ale všimla, že to nie sme len my, čo si stojíme v ceste, ale aj problémy ako nedostatok času a peňazí. Po našej týždenej reflexii som si do terénneho denníku napísala „na konci kruhu dospievam k záveru, že všetci chceme viac času pre seba a viac peňazí.“ To, že „čas sú peniaze“ je známe motto podnikateľov. Podobne to ale povedal pri našom rozhovore aj Karel, ktorý ako hlavnú prekážku identifikuje „ty peniaze asi. Že to vlastně bere čas a energii, jako ta práce, která tě úplně nebaví.“ (rozhovor Karel). Životy ľudí sú často sprevádzané pocitovým nedostatkom času, alebo časovou chudobou (Hochschild v Tmava 2023). V reakcii na to sa ako ideálne riešenie ponúka produktivita v živote a práci (Tmava 2023). To moji informátori nijako nevyvracajú, naopak,

chceli by byť produktívnejší, viac prítomný v sebe, v tele, robiť autentickú a dobrú prácu. Hanka peniaze ako prekážku napríklad neuvádza, zároveň vraví, že ak by na ne nemusela myslieť správala by sa inak. Viac by tvorila. Nakoniec to ale uzatvára s tým, že: „disciplína je veľká vec, na peníze se možná dá vymluvit, ale disciplína“. Nedostatok času, alebo prostriedkov sa teda občas javí ako prekážka, ale moji informátori ich nakoniec aj tak prerámcovávajú ako výzvu pre seba, ako sa lepšie ovládať, napojiť na seba, čo iné spraviť tak, aby sa dostali do svojho cieľa.

Peniaze zostávajú dôležitou témou. Niektorí uviedli ich absenciu ako prekážku, iní tak urobili nepriamo, teda vraveli, že keby nemuseli na peniaze myslieť, tak by žili inak, viac by tvorili, dávali by priestor aj svojim divokejším kreatívnym nápadom, niektorí by šli na prestížne umelecké školy do zahraničia. Zároveň ich však nejakým spôsobom musia získať – tu sa ponúka práve nájsť alebo vymyslieť si prácu, ktorá je zároveň naplňujúca. Zodpovednosť za zarábanie zostáva na pleciach individuála, napríklad Hanka mi o peniazoch povedala, že „peníze odráží jenom naši vlastní energii a energií nějaký vlastní sebehodnoty“ a na margo ich získavania, alebo „vymýšľania“ (ako to nazvala) vraví: „vím, že se to samo nestane, že musím prostě pracovat, aby mi ty peníze přišly, tak musím pracovat se svou vnitřní energií, musím prostě přestat být nasraná, že nemám alimony, protože jakmile začnu být nasraná, že nemám alimony, tak mi to bere prostě energii a vlastně tuto energii, kterou bych mohla dát do něčeho kreativního a přemýšlení nad nějakým byznysem, nebo nad něčím, kde ty peníze sehnat. Takže já mám pocit, že mám na to vliv na ty peníze, jestli je mám nebo nemám.“ (rozhovor Hanka).

Práca so svojou energiou, emočným rozpoložením, mindsetom, sebahodnotou sa ukazuje byť veľmi dôležitou v tejto ceste za získaním peňazí. To sa zhoduje s neoliberálnym nazeraním, v ktorom sú finančný úspech alebo ťažkosti výsledkom individuálnych rozhodnutí (Adams et al. 2019, 203). Podnikateľské „ja“ by ale malo byť nielen sebestačné, ale aj aktívne vyhľadávať riziká v inovatívnom podnikaní s cieľom zvýšiť svoju hodnotu (Adams et al. 2019, 197). Tento imperatív ale môže v jednotlivcoch spôsobovať úzkosť a strach, na čo je zase úspešnou reakciou regulovať svoje afekty, vyhýbať sa negatívnym pocitom a podporovať tie pozitívne (Cabanas v Adams et al. 2019). To môžeme vidieť práve u Hanky, ktorá odmieta strácať čas a energiu hnevom, naopak chce ho zužitkovať produktívne a „vymýšľať peniaze“. Toto premýšľanie nad peniazmi je tiež v súlade s nazeraním alternatívnymi spiritualitami, ktoré sa podľa Goga (2020, 114) vymedzujú proti tradičným náboženstvám, ktoré považujú peniaze za zlé a hriechne, a naopak, často spájajú finančnú prosperitu s osobným rastom a realizáciou vlastného potenciálu.

4.4. Utváranie komunity

„Hanka to uzatvára to tým, že je vďačná za túto cestu, to preto, že keby nevie, že každý týždeň si spolu musíme vravieť a reflektovať, tak by šla len na automat.“

terénny denník, 21. 4. 2024

Pri spätnom čítaní môjho terénneho denníka som si často všimla dôležitosť skupiny. Prišlo mi to paradoxné, že napriek neoliberalnému imperatívu na individualizmus a z neho vyplývajúce oslabovanie komunitných vzťahov, sa postupom času z účastníkov vytvorila malá komunita. Aspoň tak sa mi to zdalo. Sedávali sme v kruhu, väčšinou na vankúšoch, teda „bobkoch“ ako to nazývala Beáta, na rovnakom leveli, vzájomne si nalievali čaj a do kruhu nosili pohostenie. Pri zvitani sme sa vždy objali, zatiaľ čo sme sa tam zbierali sme do stredu kruhu postupne nosili občerstvenie, koláče, hummusy, sušienky, čokolády, sušené mango alebo hrozienka a klábosili.

Posedenie, foto vlastné

Občerstvenie a Občerstvenie – polozjedené, foto vlastné

Kurz vždy začínal reflektovaním týždňa, ktorý bol za nami. Nechali sme dopovedať toho druhého, do reči sme si neskákali a nereagovali sme odsúdením, aspoň som si to nikdy nevšimla. Nikdy nám nebolo explicitne povedané, že takto by sme sa mali správať, ale v kruhu vládla atmosféra vzájomného rešpektu. V priebehu tých troch mesiacov sa tam vyskytlo mnoho tém, ktoré nám prišli dôležité. Hnev, strach, pochyby, perfekcionizmus a frustrácia, zo seba, ale aj z rodičov, učiteľov, šéfov. Riešili sme tam často citlivé veci a pristupovali k tomu, zdá sa mi, podobne citlivo. Na to ako sa to zdalo mojim informátorom som sa pýtala pri rozhovoroch a zistenia predstavím neskôr. Počas tých troch mesiacov som dostala pozvánku od Beáty na posedenie u nich doma na oslavu sviatku, ktorá nakoniec neprebehla kvôli chorobe. Posledné stretnutie sme mali u Zity a Pavla doma, napiekli pre nás koláče a chlieb, a my sme priniesli každý niečo, od nátierky až po zmrzlinu. V rámci uzatvorenia kurzu sme si vzájomne prezentovali to, čo sme v priebehu kurzu vytvorili, od kresieb a fotografií až po básne. Všetci sme si vraveli pekné slová plné podpory. Po tom, čo kurz skončil sa v našej whatsappovej skupine občas objavila snaha o stretnutie, ponúkal sa piknik alebo grilovanie, Hanka si začala prenajímať miesto v komunitnej záhrade a volala nás tam na oheň. Viem, že Simona sa tam chystala, ale ja sama som tam nebola. Posledná správa v skupine na to, že to nevyšlo, je „v srpnu to rozjedem“ od Hanky. Očividne sme to *nerozjeli*, ale odkedy kurz skončil náhodou som pri separátnych príležitostiach stretla Hanku, Karla, Ivanu aj Simonu, zakaždým sa očividne potešili obidve strany, objali sme sa, rýchlo si povedali, čo máme nové a že sa musíme

dohodnúť a zase sa vidieť. Ako to ale býva, tieto plány sa nenaplnili, a tak sme sa nakoniec stretli až na môj popud, keď som každého z účastníkov obopisovala a obvolávala ohľadne rozhovoru. Všetci súhlasili, väčšina mi dokonca dávala slová podpory, že je to zaujímavá téma a spolu s nimi aj tipy na knihy a autorov, ktorí sa zaoberajú podobnými vecami a mohli by mi padnúť vhod.

Niektorí z informátorov si ma pozvali domov, s inými sme sa stretli v kaviarni. Keď som sa ich pýtala na prínosy celej tejto *Umelcovej cesty*, tak slovo komunita od niektorých padlo medzi prvými. Iných som sa na ňu pýtala špecificky.

Pre Simonu bola jednou z hlavných motivácií zapísať sa na túto *Umelcovú cestu* práve táto možnosť riešiť veci so skupinou, spätne ju ale mrzí, že napriek tomu, že sme mali dobrú energiu sa to ku koncu trochu „rozplzlo“ a už neostávame v kontakte. Podľa jej slov ju ale spoločné stretávania „nútili“ robiť si „domáce úlohy“, ako nazvala cvičenia z knihy a ranné stránky.

Ivana tiež našu malú skupinu spomenula už keď som sa jej pýtala na prínosy tejto našej *Umelcovej cesty*. „To naše kolečko... tam boli všetni strašne milí a podporujúci. A všetni se snažili niečo tvoriť. A bylo to jako hezké, že se sešlo víc lidí, kteří fakt chtějí něco dělat. A chtějí být lepší. A mně se to líbilo moc v tomhle,“ vraví. Hanka mi zase na otázku v čom leží dôležitosť komunity vraví: „myslím, že to je jakoby i pro lidi, kteří chtějí žít tvořivější život. A někdy se na to můžu cítit tak sami, ne? Když prostě nemáš okolo sebe žádné umělce, třeba v té rodině. Nebo mezi kamarády. Tak se můžeš taky cítit vlastně sama v tom. Když potom chodíš na tu umělcovu cestu, tak vidíš, že všichni třeba taky to chtějí. No, to je asi důležité v tom.“ Hanka vraví niečo v podobnom zmysle, odráža sa tu však ich rozdielny kontext. Zatiaľ čo Ivana študuje na umeleckej škole, Hanka je podnikateľka, a tak netrávi až tak veľkú porciu svojho času s ďalšími umelcami, a zrejme aj preto je pre ňu dôležité byť obklopená ďalšími ľuďmi, ktorý sa chcú venovať kreativite.

Zita, ktorá na *Umelcovu cestu* išla už piaty krát si zaspomínala ja na jej prvú skúsenosť, ktorá pre ňu v tomto bola výraznejšia, než tá naša, spoločná: „na té prvné umělcové cestě jsem potkala tak nádhernou skupinu lidí a tak krásnou atmosféru, co jsme tam spolu vytvořili, že mi to přišlo, že to bylo pro mě (...) takovou blízkost jsem nikdy nezažila jako s těma lidma.“ Boli tam s ňou ľudia, ktorí žili jej vysnívané životy a jej to dalo vedomie, že to chce aj pre seba, a tiež to, že je to možné. „Ta síla toho, té intimity, toho přátelství, co tam vzniklo, té podpory, motivace, to byl můj jako takový záměr a když jsem tam pak šla opakovaně, tak se to jenom jakdyby tyhle ty zážitky z toho prvního jenom jakdyby jako šířili. Že jsem si říkala, jo, zažiju to znovu, nebo už jsem třeba měla konkrétnější nějaký cíl nebo představu, ale bylo to takové

to zažiť to zase.“ O komunite, alebo spoločenstve, ktoré sa na stretnutiach vytvára vraví jednoznačne: „pro mě je to zásadní. Pro mě je to vlastně jeden z těch silných důvodů, proč tam opakovaně chodím.(...) že na to nejseš sama.“

Komunita má podľa slov môjho informátorstva mnohé účely a prínosy, inšpiruje, podporuje, pečuje, a trocha aj dohliada. Vedomie toho, že o týždeň budeme spoločne znova reflektovať mojich informátorov nútilo pokračovať aj vo chvíľach, v ktorých sa im nechcelo, a ísť, podľa Pavlových slov, do „väčšej hĺbky“.

Komunitou by našu skupinku ale nenazvali všetci, Karel sa na margo nášho kruhu vyjadril „ne, že by mi tam někdo vadil, ale nebylo to jako, že bych se cítil jako v rodině.“ Pavel zase povedal, že pod pojmom komunita si predstavuje niečo iné, aj Zita spomínala viac na prvú skupinu ako život meniacu. Od toho, aby sme sa stali komunitou nás podľa nich držalo to, že v momente, kedy sme sa prestali stretávať v rámci *Umelcovej cesty*, sme sa prestali stretávať úplne, takže sme spoločne existovali len v kontexte najvyššieho poschodia „oázy pokoja“ v nedeľu podvečer. Tieto tvrdenia neboli úplne v súlade s mojím vnímaním, po skončení kurzu sme na seba väčšinou čakali a potom kráčali spolu s Hankou, Karlom, Ivanou, Simonou a občas aj Beátou smerom na zastávky hromadnej dopravy. Vždy sme sa ale zastavili na lavičke na cigáro, občas z toho boli dve, a riešili rôzne veci od našich životných plánov, až po tipy na dokumenty a Taylor Swift. Raz sme išli na víno a inokedy sme ho dohadovali, aby sa nakoniec zrušilo, väčšinou v tomto zložení. V priebehu trvania kurzu som dostala dve pozvania na oslavu od mojich informátorov. To, že sme sa nevidali mimo kurzu vraveli práve informátori, ktorí išli domov autom, inou cestou, alebo mali naponáhlo.

Či to, čo sa tam dialo sa ale nazve komunitou, krúžkom, spoločenstvom, alebo niečim iným nakoniec nie je až tak dôležité, ako to čo sme od nej dostávali, alebo nedostávali. Zita to nakoniec zhrnula slovami „ta důvěra a ta vzájemnost a ta otevřenost i ta zranitelnost, do které se tam všichni otevíráme, protože každý si nakonec projde tím nějakým svým očištěm, který tam vlastně takhle může do toho prostoru přinést a ostatní ho podrží. To je pro mě jako alfa omega toho.“ Je to podpora a starostlivosť, ktorá bola pre mojich informátorov kľúčová a ktorú tam do určitej miery vnímal každý. Potvrzuje to aj Hanka, ktorá vraví : „Je tam ta skupina, která tě povzbuzuje, že vlastně vidí třeba to, co ty děláš a pochválí tě za to tvé umění. To je asi strašně důležité, když to člověk chce ukázat světu a teď vlastně to nikdo nevidí a když tě ta skupina povzbudí“.

Tento kruh tak vytváral bezpečné miesto pre zdieľanie, či už našich umeleckých výtvorov, ale aj pochyb, strachov, alebo naopak momentov prekonania sa. Ľudia so sebou navzájom súzneli, vzájomne sa motivovali a boli motivovaní. Spoločné reflektovanie

uplynulých týždňov účastníkov nútilo robiť svoje umelecké rande, úlohy z knihy, pracovať na sebe, dokončiť niečo a zároveň nad tým premýšľať, zostať v sebe prítomný a neodpojiť sa, pretože vedel, že v nedeľu o tom bude zase rozprávať. Často sa stávalo, že niekto hovoril o probléme, s ktorým sa stretli aj ďalší, ako pochyby o sebe, hnev, pocit krivdy, alebo nedostatok času. Členovia si tak vzájomne slúžili ako validátor a zároveň ako poradca.

Podľa Baumana (2000, 34) je v neoliberalných štátoch „individualizácia osud, nie voľba“. Jednotlivci sú podľa neho nútení vytvárať si vlastné identity a životné dráhy bez stabilných sociálnych štruktúr a vopred určených rolí, ktoré boli charakteristické pre predchádzajúce obdobia. Tento proces individualizácie teda nie je voliteľný, ale je nám vnútený povahou našej sociálnej reality. Tá je charakterizovaná tým, že jednotlivci sú zodpovední za svoje životné rozhodnutia a výsledky bez ohľadu na ich skutočnú schopnosť tieto faktory ovplyvniť, nedostatok alternatív, ako aj neustála neistota, v ktorej sú ľudia nútení sa pohybovať (Bauman 2000). Dôsledky tejto individualizácie sú rozsiahle, jedným z nich sú práve pochyby o svojich rozhodnutiach a vyhlídkach do budúcnosti (Bauman 2001). Tie vidím aj u mojich informátorov. Podľa ich slov, je to ale z časti aj podpora skupiny, ktorá im pomáha s týmito pochybami pracovať.

Wright (2011) o terapeutických diskurzoch píše, že môžu byť prínosné tým, že pomáhajú vytvoriť spoločný jazyk a rámec na pochopenie osobných a sociálnych problémov. Tento spoločný základ potom podľa nej môže slúžiť ako základ pre kolektívnu akciu a vzájomnú podporu. Vzájomným uznávaním spoločných skúseností a výziev sa podľa nej jednotlivci môžu cítiť menej izolovaní a schopnejší spolupracovať pri riešení týchto širších sociálnych problémov (ibid.). Zatiaľ čo prínos v zmysle vzájomnej podpory a zníženia izolácie bol podľa mojich informátorov prítomný, tak náznaky o kolektívne riešenie systémových problémov som v skupine nepostrehla. Podobne ako Simionca (2016, 20–23), aj ja si všimam, že interakcie medzi účastníkmi v skupine sa považujú za dôležité a prínosné pre individuálny rozvoj. Na rozdiel od nej však nemám pocit, že sú účastníci v skupine vnímaní ako zameniteľní, ani že by vzťahy existovali len v rámci organizovaných stretnutí. Na to ale majú rozdielne názory aj samotní aktéri. Zhodovali sa však na hlavných prínosoch skupiny, za ktoré považovali vzájomnú inšpiráciu, podporu, záujem a z nich vyplývajúci pocit, že v tom nie sú sami. To je nápomocné hlavne pri ceste individuála za sebazlepšovaním, a budovaním odolnosti, o ktorej píše Chandler a Reid (2016) čo je v súlade s neoliberalným imperatívom. Zároveň sa však aktéri k tým druhým navzájom vzťahovali s úprimným záujmom a nevnímali ich len ako nástroj na posun seba samého. V priebehu kurzu sme nakoniec čelili aj iným výzvam, než tým, ktoré nevyhnutne prináša život v neoliberalizme. Riešili sme aj rozpadajúce

sa vzťahy, kontrolujúce exmanželky, alebo vážne chorých rodičov. Aj tu skupina ponúkla vypočutie, empatiu a podporu. Preto verím, že skutočne nešlo len o jednoduché budovanie vzťahov za účelom vlastného posunu, a že sa nám tam na moment v čase podarilo vytvoriť si navzájom miesto podpory a starostlivosti.

4.5. Kreativita

Na chvíľu sa vrátíme k zapamätateľnému výroku Ivany, kde kategoricky zamietá self-help literatúru. Toto prehlásenie ma zaskočilo, obzvlášť od niekoho, koho som stretla na kurze, ktorý je manifestáciou tohto fenoménu. Pripomenulo mi to ale moje pôvodné presvedčenie, ktorého som sa v priebehu výskumu zbavila, a to, že „toto nie je tak úplne self-help“ (moje myšlienky- neetnografické). Pôvodne som si to myslela na základe toho, že aktéri sú vedení k tomu dávať zodpovednosť vyššej moci (nie je to tak len self, ktoré pomáha), ale aj toho, že techniky boli zamerané na sebaopoznanie a sebapečovanie, namiesto produktivity a efektivity, ktorú som mala so sebarozvojovým žánrom tradične spojenú. Väčšie ponorenie do iných akademických prací, menovite hlavne (Barszczewski 2021, Gog 2020, Hazleden 2003), ktorí sa zaoberali podobnými otázkami, mi však toto rozdelenie vyvrátili, čo som už dokumentovala v priebehu práce. To mi ale zase problematizovala Ivana. Ona, rovnako ako Karel očividne nachádzajú rozdiely, keďže do jedného sa zapojili a iné nemajú radi (ako som spomínala v kapitole 4.2.).

Rozhodujúcim rozdielom je zrejme práve zameranie na kreativitu, ktoré bolo charakteristické pre tento kurz. Téma kreativity sa pochopiteľne niesla celým kurzom a vzťah k nej spája všetkých mojich informátorov. V knihe, z ktorej kurz vychádza, je predstavovaná ako základný aspekt ľudskej prirodzenosti, duchovná sila, ktorá nás spája s vyššou mocou, a ktorá je inherentnou súčasťou každého človeka (Cameron 2020). Autorka považuje kreativitu za duchovnú skúsenosť, a napájaním sa na svoje vnútorné ja (pomocou techník, ktorým som venovala kapitolu 4.1.) sa jednotlivec má stať spokojnejším a tvorivejším (Cameron 2020). Pojem kreativita vo všeobecnosti vyvoláva pozitívne asociácie – samozrejme pokiaľ ju nezačneme problematizovať.

Vtedy môžeme zistiť, že kreativita nebýva tematizovaná len v kontexte mystického prúdenia tvorivej energie, ale aj v kontexte neoliberalizmu (Barszczewski 2021, Bröckling 2016, Mould 2018, McRobbie 2016, Raunig, Ray, and Wuggenig 2011). Bröckling napríklad tvrdí, že „Viera v kreatívny potenciál jednotlivca je sekulárnym náboženstvom

podnikateľského ja“ (2016, 101). Podobne aj Oli Mould vo svojej knihe *Against Creativity* argumentuje, že kreativity sa zmocnil kapitalizmus a premenil ju na nástroj hospodárskeho rastu a individuálnej predajnosti (2018). Pozornosť sa tak podľa neho presunula z kreativity ako prostriedku osobného vyjadrenia alebo sociálnej kritiky na kreativitu ako súbor zručností na zvýšenie hodnoty na trhu práce (ibid.). Podobne aj Bröckling (2016, 101–102) tvrdí, že nie je ťažké kreativitu odkryť ako ideológiu – napríklad ako odpoveď na potrebu inovácie, ktorá je tak charakteristická pre kapitalizmus.

Ako ale kreativita vzniká, ako ju rozprúdiť a čo jej stojí v ceste? Ako tieto procesy vnímajú moji aktéri? Podľa Bröcklinga „výzvy k tvorivosti vždy obsahujú niečo ako vzývanie božstva“ (ibid., 101), čo sa mi pri čítaní *Umelcovej cesty* (Cameron 2020) potvrdilo, no po výskume si nie som tak istá.

Ivana sa k otázke kreativity vyjadrila takto: „podle mě se kreativita se rozvíjí tím, že chodíš na výstavy. Pak se koukáš, co lidi dělají. Pak prostě hodně kreslíš, hodně zkoušíš. Prostě musíš fakt pracovat. A zkoušet, zkoušet, zkoušet, zkoušet. A žádnéj vesmír ti nepomůže.“ (rozhovor Ivana) O inšpirácii, ale vraví, že „je hrozně taky taková nehmotná (...) z vyššího světa ta inspirace, ale, hm, jako přijde od někud, ale nemyslím si, že tím, že budu psát dopisy a tak, tak ke mně přijde ta inspirace, že spíš, jako fakt to mám, že to ke mně přijde fakt hrozně v random moment, nebo je nějaká událost, která prostě nějak, jako, mě zaujme, pak mě napadaj k tomu různý věci, ať už je to třeba, jako, nějaký koncert, nebo fakt, že jsem zašla na nějakou super výstavu a něco se mi líbilo, inspirovala jsem se tím, a nebo prostě, nevím, jsem šla na procházku jinou cestou než obvykle, a viděla jsem něco“. (rozhovor Ivana)

Napriek tomu, že nevie presne zafinovať odkiaľ inšpirácia chodí, cíti, že sa potrebuje vystavovať vonkajším faktorom- tie ju, zdá sa, privolávajú. Podobne, aj Simona mi pri rozhovore vravela, že nápady jej prichádzajú skrz všímanie si okolitého sveta a hravé a zvedavé kombinovanie jeho aspektov, ktoré ju zaujali. Ilustrovala mi to hneď na mieste, kde prebiehal náš rozhovor, v literárnej kaviarni, v ktorej sme sedeli obklopené knihami. Ukázala na ne a vravela, že si napríklad môže vybrať nejaké slová z ich obálok a vymyslieť z nich básneň. Kreativitu vníma ako možnosť si nejakým spôsobom spríjemniť realitu, ktorá sa môže zdať byť šedá, pomocou všímavosti si tak nájsť pekné momenty a zdroje inšpirácie. (rozhovor Simona). Podobne aj Hanka, keď opisuje svoj proces získavania inšpirácie vraví: „to není úplně, že bych říkala, ‚tak můžo, tak pojď sem ke mně‘ protože já mám pocit, že mně ty nápady chodí pořád“ (rozhovor Hanka). Stačí jej všímať si okolitého sveta a pri ceste na zastávku

električky jej, podľa jej slov, hneď napadajú nápady na obraz. Podobne aj Zita o kreativite vraví: „když sa podívám na ten svět, jako kolem sebe, tak žiju v kreativité. Příroda je pro mě úplně vrchol kreativity a zázraku. (...) Takže kreativita je pro mě přirozenou součástí sebe sama, která tady je a prochází všude (...) je to prostě tak, jako vzduch“ (rozhovor Zita).

Kreativitu teda moji informátori vnímajú ako sebe a svetu inherentnú, je len potreba sa na ňu „napojiť“. To je, už klasicky, zodpovednosťou jednotlivca. Ísť na miesta, ktoré ho inšpirujú, byť prítomný vo svojom tele, vo svojom živote, všímať si detaily, skúšať ich hravo zasadzovať do iných kontextov. Za účelom stať sa takýmto typom kreatívneho a vnímavého subjektu sa ponúka práve Umelecká cesta a techniky, ktoré ponúka - technológie seba, ktoré nám umožňujú sa na takýto subjekt transformovať (bližšie popísané v kapitole 4.1.).

Podľa Bröcklinga neoliberálny režim produkuje rovnakými prostriedkami dva opačné typy subjektov- „šikovného sebaoptimalizátora a jeho opak, neadekvátneho jednotlivca“ (2016, 200). Ten druhý je letargický keď sa vyžaduje energia, bez nápadov keď sa vyžaduje kreativita, pochybuje o sebe, cíti sa bezmocne, nevie sa rozhodnúť, ani riskovať, je smutný miesto veselosti - v skratke- „negatív podnikateľského ja je obrazom klinickej depresie“ (ibid.,200). Ja som pri výskume odhalila podobnú binaritu a to medzi mindsetom tvorcu a obeť (viac v kapitole kapitole 4.2.), ktoré sa zdajú byť analogické tomuto rozdeleniu. Nikto očividne nechce byť v depresii, ani byť obeťou napospas nepriaznivým podmienkam. Moji aktéri určite nie. Proti depresii sa ponúkajú lieky a terapie, proti mindsetu obeť sú lieky nahradené technikami, ktoré nás z neho majú dostať. Tie sú tiež značne formované terapeutickým vedením. Majú nás priblížiť nášmu autentickému ja, ktoré je kreatívnym tvorcom so zdravým a proaktívnym prístupom k životu, podobne ako *Podnikateľské ja*, ako ho opisuje Bröckling (2016).

Na začiatku výskumu som sa chcela zamerať primárne na fenomén kreatívneho zablokovania. Dokonca som v predbežnom abstrakte napísala, že: „Cieľom diplomovej práce je, prostredníctvom etnografickej analýzy osôb, ktorí sa vnímajú ako ‚zablokovaní umelci‘, premýšľať problematiku sebautvárania subjektu vo vzťahu k normám a praktikám neskorého neoliberalizmu“. V priebehu výskumu som si ale uvedomila, že v terénne nebol kreatívny blok zďaleka tak dôležitým, ako som na začiatku očakávala. Nielen to, ale moji aktéri sa ako „zablokovaní umelci“ nevnímajú, čo mi teraz, spätne, príde samozrejmé už len zo spôsobu akým je toto slovné spojenie konštruované. Pasívne participium „zablokovaní“ implikuje, že umelci sú pasívnymi prijímateľmi tejto kategórie. To by ich ale samozrejme postavilo do pozície obeť, čo je presne to, kde byť nechcú. To ale nakoniec predsa len osvetľuje sebautváranie subjektu vo vzťahu k neoliberalizmu, a teda subjekt sa vníma ako autonómny

strojca svojho šťastia, ktorý proaktívne hľadá inšpiráciu, rozhodne nie ako zablokovaná pasívna obeť.

V predchádzajúcich kapitolách som trasovala a analyzovala fenomény, ktoré na mňa počas výskumu vyskakovali, a ktoré sa ukázali byť dôležitejšie, než kreatívny blok. Zároveň stále verím, že sa k širšej tematike kreativity vzťahujú. Techniky, ktoré mojím aktérom umožňovali dostať sa do kontaktu so sebou, svojím telom, svojou autentickou pravdou, ktoré im umožňovali stanoviť si svoj zámer a disciplinovať sa tak, aby k nemu smerovali a cestou regulovali svoje emócie, reakcie a mindset boli predsa len stále predstavené na kurze na „ozdravenie svojho vnútorného umelca“.

Kurz vychádzal z premisy, že naše autentické ja – to, ku ktorému sa snažíme dostať, je inherentne kreatívne. Sú to nánosy rôznych „programov“ (rozhovor Pavel), pochyb, kritík a starostí, ktoré sú prebrané, podľa slov mojich informátorov, primárne zo spoločnosti, ktoré stoja medzi nami a týmto našim vnútorným umelcom. Tie môžu pôsobiť ako blok. Potvrďuje to Karel, ktorý tvrdí, že: „myslím si, že člověk, když chce tvořit, tak tam má vždycky tu kritiku.“ (rozhovor Karel). Podobne aj Hanka vraví, že pre ňu: „Není úplně jednoduché říct, že mám právo na to být jako umělec. Tak to je pro mě. Vlastně vždycky se mi tam ozvou nějaké ty kritické věty. Proč všichni můžou být spokojení, když nejsem já? Proč můžou být lidi spokojení? A já si musím pořád vymýšlet nějaké věci.“ (rozhovor Hanka)

Tieto neslúžiace programy síce môžu byť prebraté zo spoločnosti, ale majú ich internalizované aktéri samotní. To v neoliberálnej logike znamená, že nakoniec je to aj tak samotní aktér, ktorý si stojí v ceste, a teda z nej musí aj aktívne vystúpiť (viac na túto tému v kapitole 4.3.). To samozrejme koreluje s neoliberálnou responsabilizáciou individuála, o ktorej som tu toho už napísala mnoho.

Kreativita je teda vnímaná ako inherentná súčasť každého individuála a je len na ňom sa k nej dostať. Opisované techniky, zmena mindsetu na iný, lepší a tvorivý sú nevyhnutné kroky na tejto ceste a plne na pleciach jednotlivca. Keď tieto kroky podstúpi stane sa tak spokojnejším a tvorivejším.

Ak sme ale pri prekážkach, ktoré zväzujú našu kreativitu (a ktoré sú nakoniec prerámcované ako naša zodpovednosť) objavovala sa ešte jedna a tou je preberanie hodnoty z vonku. Ilustruje to Romana, ktorá vraví: „a pak taky, jak zvládnout třeba, ty judgementsy toho okolí, že jo? (...) já jsem přesně ten člověk, co se skládá z toho, že by mě zkritizovala tady... nějaká paní od vedle“ (rozhovor Romana). Podobne aj Karel vraví: „často člověk je zamražený v tom, že jako: nic ze sebe nevydám, že to musí být dobrý“ (rozhovor Karel). Podobne aj Ivana priznáva, že na názoroch z vonku jej pri jej umení záleží a že „když ještě někdo jiný uzná, že

to je dobré, tak cítim úspech. Takový ten pocit naplnenosti, že jo.“ Simona mi zase počas nášho rozhovoru predstavila svoje rozdeľovanie kreativity na „čistú“ a tú druhú (slovo nečistá priamo nepadlo). Ako tú čistú vníma kreativitu takú, ktorá nie je zaťažená potrebou veci predávať. Sama podnikala v kreatívnom odvetví a vnímala, že aj keď ju niečo napadlo a zaujímalo, prechádzalo to potom ďalším filtrom, otázkou: *čo by predávalo?* (rozhovor Simona). Dodáva však, že aj s neobmedzenými peniazmi by nechcela tvoriť len „do šuflíku“, aj keď by rozhodne cítila väčšiu kreatívnu slobodu. Ak teda kreativita býva blokovaná, zdá sa, že je to často práve nárokmi, ktoré sú na kreatívneho individuála (často samým sebou) kladené. Aby bol výsledok dosť dobrý, aby sa páčil aj ostatným, prípadne, aby sa predával. To potvrdzuje Angela McRobbie vo svojej knihe *Be Creative: Making a Living in the New Culture Industries* (2016), v ktorej skúma, ako neoliberalné politiky viedli ku komodifikácii kreativity. Kreativci sú podľa nej (ibid.) nútení vytvárať obsah, ktorý zodpovedá komerčným záujmom a rozvíjať a propagovať svoju osobnú značku, čím sa pretvárajú na predajný tovar. Kreativita sa stáva „palivom nenásytného hyperstroja na výrobu a akumuláciu kapitálu“ (Rolnik v Raunig, Ray, and Wuggenig 2011, 29). Autorstvo (Raunig, Ray, and Wuggenig 2011, McRobbie 2016) tiež upozorňuje na prekérne pracovné podmienky, ku ktorým táto komodifikácia viedla – pod príslubom kreatívnej slobody tak stabilné zamestnania nahradilo viacero freelance prác, prípadne aj práca neplatená, alebo „platená“ skúsenosťou. To samozrejme vedie k pocitom neistoty, strachu a spochybňovaním svojich schopností, čo sa odrážalo aj v mojich dátach.

Ako s týmto moji aktéri pracujú? V kapitole 4.4. som predstavila jeden zo spôsobov, a teda vytvorenie malej, podporujúcej komunity – ľudí s podobným nastavením a zámermi, ktorí rozumejú nástrahám a strachom spojenými s kreatívnym vyjadrovaním sa a možno práve preto sú si navzájom veľmi podporujúci. Ďalším spôsobom, už klasicky, je práca so sebou a svojim vnímaním ku ktorej nás nakoniec inštruoval celý kurz. Keď som sa Romany opýtala, čo jej pomáha „nezložiť sa“ pri kritike od „paní od vedľa“ odpovedala „když si teď nacházím nějakou svojí sebehodnotu, tak si myslím, že už to zvládám trochu líp, když...vím, že jsem třeba do toho dala nějak jako maximum, nebo prostě tak.“ (rozhovor Romana). Karel zase opisuje jednu z techník z knihy, teda sústrediť sa na kvantitu miesto kvality a vnímať sa ako „filtr, do ktorého proudí nějaké externí vlivy a pak to nějak zpracuješ a vyplyneš to ven na stránku nebo do nějakého svého média a že to vlastně nezáleží na tom, co to je, co to do tebe proudí.“ (rozhovor Karel).

Tieto externé vplyvy Karel spomínal aj v spojení so Zdrojom, Vesmírom, Tvorcom, alebo Bohom. Spirituálne aspekty tohto kurzu boli pre mňa veľkou výzvou – pridávali neoliberalnému rámcu tejto práce na komplexnosti a ja som zápasila s tým, ako ich

interpretovať. Možno ich síce považovať za ďalšiu formu techník seba, ale zároveň vnášajú prvok vzdania sa kontroly, čo sa zdá byť v rozpore s typickým neoliberálnym dôrazom na individuálnu agency. Nakoniec v nich ale aj tak primárne išlo, aspoň z výpovedí môjho informátorstva, o napojenie sa na svoje autentické ja a preto ich vnímam ako ďalšie rozšírenie techník seba. Skrz napojenie na autentické ja sa potom máme napojiť na svoju kreativitu a uvedomiť si, že žiaden blok vlastne nie je, že tým sme vždy boli len my. Úspešným používaním techník by sme mali otvoriť priechody kreatívnej sile, ktorá prúdi celým Vesmírom, tak, aby prúdila skrz nás.

Z výpovedí mojich informátorov sa javí, že kreativita, ani inšpirácia nie sú ich hlavným problémom. Výzvou je skôr transformovať sa do stavu, kedy slobodne tvoríme, bez obáv, strachov a kritiky. Tie prichádzajú hlavne, keď svoje kreatívne výtvory vysielajú do sveta na posúdenie ostatným a ešte viac, ak sa tým chcú aj užiť. To so mnou pri rozhovore reflektuje Ivana, ktorá by za najväčší úspech považovala: „žádný gastro, ale fakt si vydělávat tim mým koníčkem. Ale zároveň, když si to představím, tak kdybych musela tvořit, kdybych věděla, že by mě tlačily peníze tvořit, tak já nevím jestli bych to zvládla dělat fakt kvalitně.“ (rozhovor Ivana). Romana, ktorá sa umením živí to uzatvára takto: „Není to úplně, jako, jednoduchý job, si myslím. Tak to nějak dobře zvládat, aby ty jsi byla v pohodě, ale aby zároveň si byla v pohodě s tím, co dáváš ven.“ (rozhovor Romana).

Zodpovednosť je samozrejme, už klasicky, na jednotlivcovi. Prerámčovanie problémov spoločenských na tie individuálne dáva jedincovi pocit, že zmeniť a zlepšiť svoju situáciu je v jeho rukách. Jednotlivca to ale vytrháva zo širšieho kontextu, ako je neoliberalizmu podobné (Adams et al. 2019). Kontext však, ako som spomínala vyššie, pre umelcov nie je veľmi priaznivý (McRobbie 2016). Vrátim sa tak na moment (metaforicky) na Island, kde som na Umelcovu cestu prvý krát narazila (online). Známy svojimi vodopádmi a sopkami, ale tiež disproporčným percentom umelcov na obyvateľa v porovnaní s inými krajinami. Podľa Guinnessovej knihy rekordov (čo je zrejme najmenej spoľahlivý zdroj, ktorý zahrňam a ide skôr o kuriozitu, než stavebný kameň tejto tézy) tam jeden z desiatich obyvateľov za svoj život publikuje knihu („Most published writers per capita“ 2013). To koreluje s tým, že na Islande zároveň existuje fond s názvom Listamannalaun, v preklade: plat pre umelca. Účel tohto fondu je na ich stránke napísaný jednoducho: „Podporovať umeleckú tvorbu v krajine“ (Listamannalaun 2024). Premisa je, že vybraní umelci budú pracovať na svojom zvolenom umení a dostávať popri tom plat tak, aby sa mu mohli venovať naplno. Týmto chvíľkovým exkurzom som chcela hlavne demonštrovať to, čo antropológovia tušia už dávno, teda, že fenomény neexistujú vo vákuu.

Ak teda moji aktéri musia navigovať prekérne pracovné podmienky, čo som už stanovila, že mnohí kreatívci, mojich aktérov nevyjímajme, v našom kontexte musia, je jasné, že to tiež môže spôsobovať pocit „kreatívneho bloku“, a že sa bude objavovať viac nežiadúcich emócií, úzkostí a pochyb na spracovávanie a menenie. V stávke je totižto často zapltenie nájmu a ich pocity neistoty a pochyb, či to zvládnú sú celkom oprávnené, dokonca až logické. Nie je to ale tak, že by o tom moji informátori nevedeli, slovami Hanky: „Jako v něčem objektivně vždycky je ten důvod“ (rozhovor Hanka) na to, byť v tejto „obeti“, teda „vyhovárať sa“ na kontext.

Neoliberalizmus nás ale učí, že ak sa budeme dosť snažiť zvládneme sa optimalizovať do bodu, kedy sa nám podarí nepriaznivé podmienky prekonať a žiť tak svoj autentický naplnený život (Rose 1999). V snahe dostať sa na toto miesto sa obraciame na nástroje, ktoré nám ponúka, ako sú napríklad práve self-help knihy a kurzy a dúfame v to najlepšie. Používame tak neoliberálne nástroje na vysporiadanie sa z neoliberalizmom, pretože iné možnosti sa, zdá sa, neponúkajú. Ak áno, strach je, že to bude práca v zamestnaní, ktoré z kreatívca dosť možno vysaje dušu. Keď mi Hanka vravela o jej finančných stresoch pýtala som sa jej, prečo trvá na tom byť živnostníčkou a nenechá sa radšej zamestnať. Odpoveď bola jednoduchá a jednoslovná: „Sloboda“ (rozhovor Hanka).

Touto pracou som sa snažila prispieť do genealógie tejto slobody.

5. Záver

V tejto práci som sa snažila etnograficky zachytiť proces sebautvárania účastníkov kurzu *Umelcovej cesty* v kontexte neskorého neoliberalizmu. Prostredníctvom zúčastneného pozorovania a rozhovorov som skúmala, ako sa moji informátori snažia transformovať a „odblokovať“ seba a svoju kreativitu do nimi žiaduceho stavu pomocou rôznych techník a praktík – ktoré pomocou Foucaultovského nazerania identifikujem ako technológie ja.

Analýza týchto techník odhalila, že sa do nej do veľkej miery prepisujú charakteristiky neoliberalnej subjektivity, ako ju popisujú akademici, na ktorých sa v priebehu práce odkazujem, menovite hlavne Nikolas Rose a Ulrich Bröckling. Ako som sa snažila v práci ukázať, tak techniky ako sú „ranné stránky“, „umelcove rande“, afirmácie, a ďalšie, povzbudzujú jednotlivcov k sebaopoznávaniu, sebadisciplíne a sebazlepšovaniu, za účelom napojenia sa na svoje „autentické ja“ a jemu inherentnú kreativitu. To koreluje s predstavou „ja“ ako projektu, na ktorom treba neustále pracovať, teda s neoliberalným imperatívom osobnej zodpovednosti a sebaoptimalizácie (Bröckling 2016).

Zároveň však výskum odhalil aj určité rozpory, ktoré komplikujú jednoduchú interpretáciu týchto praktík ako čisto neoliberalných technológií seba. Napríklad umelcove rande, hoci podporuje individuálnu zodpovednosť za vlastné blaho, zároveň mojim informátorom slúži ako forma úniku od neoliberalných tlakov na neustálu produktivitu – v tých na moment, vďaka tejto technike, neparticipujú. Podobne aj spirituálne praktiky ako tarot či imaginácie môžu byť chápané ako nástroje neoliberalnej governmentality, ktoré aktéri používajú za účelom napojenia sa na svoje lepšie a kreatívnejšie ja. Zároveň však pre nich predstavujú spôsob, ako sa vyrovnat' so stresom, úzkosťou a pochybami, ktoré často pramenia práve z neoliberalného kontextu. Individuálna snaha o transformovanie svojich emócií na tie žiaduce je však stále v súlade s imperatívmi tohto systému. Zdá sa tak, že neoliberalizmus skutočne konštruuje „odolné subjekty“ (Chandler and Reid 2016, 1), ktoré sa snažia adaptovať na neistú dobu a stresory, ktoré prináša. Robia to ale pomocou technológií, ktoré sú manifestáciou tejto doby, a ktoré ju naďalej udržujú v chode.

Dôležitým zistením tejto práce je, že moji informátori nie sú len pasívnymi prijímateľmi neoliberalnej ideológie – mnohí na niektoré jej manifestácie nazerajú so značnou mierou nevôle a kritiky. Napriek tomu, že prijímajú zodpovednosť za svoj rozvoj, si uvedomujú aj systémové prekážky – toto uvedomenie ich však naďalej motivuje skôr k hľadaniu individuálnych stratégií zvládania.

Schopnosť reflexivity a kritickosti sa prejavuje aj pri interakciách s technikami kurzu, najmä tých spirituálnych, ku ktorým sa aktéri vzťahovali selektívne a prispôbovali si ich vlastným presvedčeniam. K spirituálnym technikám kurzu si aktéri väčšinou zachovávali pragmatický prístup. Nevnímali ich ako príležitosť zbaviť sa osobnej zodpovednosti (po tom ani netúžili), ale skôr ako nástroje na získanie novej perspektívy a seba podpory, čo odráža Gogovu (2020) koncepciu neoliberalnej spirituality, ktorá zdôrazňuje individuálnu zodpovednosť a aktívne konanie.

Analýza prekážok, ktoré aktéri identifikovali na svojej ceste k sebarealizácii – najmä nedostatok času a peňazí – poukazuje na napätie medzi neoliberalným ideálom sebarealizácie a materiálnymi podmienkami, v ktorých sa kreatívci nachádzajú. Tu sa odrážajú širšie problémy prekarity v kreatívnych profesiách, ktoré som načrtla v úvode práce. Podobne ako v predchádzajúcich prípadoch si však aktéri systémové prekážky prerámcoávajú na osobné výzvy a snažia sa adaptovať, lepšie si zorganizovať čas a „vymyslieť peniaze“, čo znova odpovedá obrazu „podnikateľského ja“ plne zodpovedného za svoj úspech a neúspech.

Zaujímavým aspektom bolo utváranie komunity v rámci kurzu. Hoci neoliberalizmus zdôrazňuje individualizmus, aktéri nachádzali hodnotu v zdieľaní skúseností a vzájomnej podpore, dokonca do miery, kedy niektorí tento aspekt považovali za hlavnú motiváciu účasti. To poukazuje na pretrvávajúcu ľudskú potrebu spojenia a komunity, ktorá pretrváva napriek neoliberalnému volaniu po individualizme. Rovnako to vypovedá aj o izolujúcich efektoch, ktoré tento imperatív má na jednotlivca.

Poňatie kreativity, ktoré sa objavilo v priebehu výskumu, tiež odráža určitú rozporuplnosť. Na jednej strane je kreativita vnímaná ako zdroj osobného naplnenia a autentického seব্যব্ধienia. Na strane druhej však aktéri rozoznávajú existenciu „čistej“ kreativity, ktorá existuje nezaťažená požiadavkami trhu, a ktorá prichádza pri sporení so sebou, prírodou a okolitým svetom, za účelom spríjemniť si život, alebo niečo vytvoriť, bez nároku na honorár. Problém a „blok“ nastáva práve pri tvorení za účelom kapitalizácie. Oplyvnení svojimi neistými životnými pozíciami vtedy aktéri začínajú pochybovať o svojom talente, schopnosti a hodnosti sa tvorením živiť. S týmto im majú pomôcť práve technológie ja predstavené v kurze.

Táto etnografia ukazuje, že vzťah medzi neoliberalnou subjektivitou a praktikami seba tvorenia je komplexný a v niektorých bodoch paradoxný. Zatiaľ čo neoliberalná governmentalita významne formuje spôsoby seba tvorenia, jednotlivci si zachovávajú schopnosť kritickej reflexie a čiastočnej adaptácie týchto imperatívov pre vlastné potreby. Táto adaptácia subjektov za účelom prežiť v tomto systéme však tento status quo chcieť-nechcieť

udržiava. Snaha o únik z neoliberálnych tlakov totiž často využíva nástroje, ktoré sú samy produktom neoliberálnej logiky. Skúmaný kurz je tak do veľkej miery neoliberálnym spôsobom na vysporiadanie sa z neoliberalizmom.

6. Bibliografia

- Abbing, Hans. 2002. *Why are Artists Poor? The Exceptional Economy of the Arts*. N.p.: Amsterdam University Press.
- Abu Ghosh, Yasar, and Tereza Stöckelová. 2013. *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Praha: SLON.
- Adams, Glenn, Sara Estrada-Villalta, Daniel Sullivan, and Hanzel R. Markus. 2019. "The Psychology of Neoliberalism and the Neoliberalism of Psychology." *Journal of Social Issues* 75 (1): 189-216.
- "amazon.com." 2016. [https://www.amazon.com/Artists-Way-25th-Anniversary/dp/0143129252/ref=sr_1_1?adgrpid=157377334977&dib=eyJ2IjoiMSJ9.j2bNW hJKONpFITX6-ONeNXMvz_M8SdRQ-gEzLZk27SCzw12uLInHhi-Hc6DEJuUHBVXbQuQsSxHBhowYXR4wIMSMqCwtNjoDRGA_xdtB4E9lrOYg6nbQZX5OLt8AX42in6o1CmXZ5Kie-](https://www.amazon.com/Artists-Way-25th-Anniversary/dp/0143129252/ref=sr_1_1?adgrpid=157377334977&dib=eyJ2IjoiMSJ9.j2bNW hJKONpFITX6-ONeNXMvz_M8SdRQ-gEzLZk27SCzw12uLInHhi-Hc6DEJuUHBVXbQuQsSxHBhowYXR4wIMSMqCwtNjoDRGA_xdtB4E9lrOYg6nbQZX5OLt8AX42in6o1CmXZ5Kie-.). https://www.amazon.com/Artists-Way-25th-Anniversary/dp/0143129252/ref=sr_1_1?adgrpid=157377334977&dib=eyJ2IjoiMSJ9.j2bNW hJKONpFITX6-ONeNXMvz_M8SdRQ-gEzLZk27SCzw12uLInHhi-Hc6DEJuUHBVXbQuQsSxHBhowYXR4wIMSMqCwtNjoDRGA_xdtB4E9lrOYg6nbQZX5OLt8AX42in6o1CmXZ5Kie-.
- Appadurai, Arjun, ed. 1988. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barszczewski, Jakub. 2021. "Creativity as Neoliberal Self-governance." *Creativity Studies* 14, no. 2 (July): 593-603. <https://doi.org/10.3846/cs.2021.12311>.
- Bartlová, Anežka, and Johana Lomová. 2023. "Je třeba, aby se stát naučil rozpoznávat umění jako práci." **Alarm*, 1 5, 2023. <https://denikalarm.cz/2023/01/je-treba-aby-se-stat-naucil-rozpoznavat-umeni-jako-praci/>.
- Bauman, Zygmunt. 2000. *Liquid Modernity*. N.p.: Polity Press.

- Bauman, Zygmunt. 2001. *The Individualized Society*. N.p.: Polity Press.
- Beck, Ulrich, and Elisabeth Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. Londýn: SAGE Publications.
- Becker, Julia C., Lea Hartwich, and Alexander Haslam. 2021. "Neoliberalism can reduce well-being by promoting a sense of social disconnection, competition, and loneliness." *British Journal of Social Psychology* 60:947–965. 10.1111/bjso.12438947.
- Bockman, Johanna. 2011. *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford: Stanford University Press.
- Bröckling, Ulrich. 2016. *The Entrepreneurial Self: Fabricating a New Type of Subject*. Translated by Steven Black. N.p.: SAGE Publications.
- Cameron, Julia. 2020. *The Artist's Way: A Spiritual Path to Higher Creativity*. N.p.: Souvenir Press.
- CASA. n.d. "Etické směrnice České asociace pro sociální antropologii." ČESKÁ ASOCIACE PRO SOCIÁLNÍ ANTROPOLOGII. Accessed 10. 25., 2024. <http://www.casaonline.cz/>.
- Chandler, David, and Julian Reid. 2016. *The Neoliberal Subject: Resilience, Adaptation and Vulnerability*. New York: Rowman & Littlefield International.
- Comaroff, Jean, and John L. Comaroff. 2000. "Millennial Capitalism: First Thoughts on a Second Coming." *Public Culture* 12 (2): 291-343.
- Csordas, Thomas J. 1993. "Somatic Modes of Attention." *Cultural Anthropology* 8, no. 2 (máj): 135-156.
- Dangerfield, Martin. 1997. "Ideology and the Czech Transformation: Neoliberal Rhetoric or Neoliberal Reality?" *East European Politics and Societies* 11 (3): 436-469. <https://doi-org.ezproxy.is.cuni.cz/10.1177/088832549701100300>.
- Droogers, André F. 2012. *Play and Power in Religion: Collected Essays*. N.p.: De Gruyter.

- Erjavec, Karmen, and Zala Volčič. 2009. "Management through spiritual self-help discourse in post-socialist Slovenia." *Discourse & Communication* 3 (2): 123-143.
10.1177/1750481309102449.
- Foucault, Michel. 1988. *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*. Edited by Luther H. Martin, Huck Gutman, and Patrick H. Hutton. N.p.: University of Massachusetts Press.
- Foucault, Michel. 2005. *The Hermeneutics of the Subject: Lectures at the Collège de France 1981--1982*. Edited by Frédéric Gros, François Ewald, and Alessandro Fontana. New York: Picador.
- Foucault, Michel. 2008. *The birth of biopolitics : lectures at the Collège de France, 1978-79*. Edited by Michel Senellart. N.p.: Palgrave Macmillan.
- Foucault, Michel. 2020. *The History of Sexuality: 1: The Will to Knowledge*. Londýn: Penguin Books.
- Gill, Rosalind, and Andy Pratt. 2008. "In the Social Factory?: Immaterial Labour, Precariousness and Cultural Work." *Theory, Culture & Society* 25 (7-8): 1-30.
<https://doi.org/10.1177/0263276408097794>.
- Gog, Sorin. 2020. "Neo-liberal subjectivities and the emergence of spiritual entrepreneurship: An analysis of spiritual development programs in contemporary Romania." *Social Compass* 67 (1): 103-119. 1.0r.g1/107.171/0770/30707376786816918989955168.
- The Guardian. 2013. "Margaret Thatcher: a life in quotes | Margaret Thatcher." The Guardian.
<https://www.theguardian.com/politics/2013/apr/08/margaret-thatcher-quotes>.
- Harvey, David. 2007. *A Brief History of Neoliberalism*. N.p.: Oxford University Press.
- Hazleden, Rebecca. 2003. "Love yourself: The relationship of the self with itself in popular self-help texts." *Journal of Sociology* 39 (4): 413- 428.
- Houghton, Elizabeth. 2019. "Becoming a neoliberal subject." *ephemera: theory & politics in organization* 19 (3): 615-626.

- Latour, Bruno. 2000. "When things strike back: a possible contribution of 'science studies' to the social sciences." *British Journal of Sociology* 51, no. 1 (Január): 107-123.
- "Listamannalaun." 2024. rannis.is. <https://www.rannis.is/sjodir/menning-listir/starfslaun-listamanna/>.
- Lorde, Audre. 1988. *A Burst of Light and Other Essays*. New York: Firebrand Books.
- Madden, Raymond. 2010. *Being Ethnographic: A Guide to the Theory and Practice of Ethnography*. N.p.: SAGE Publications.
- Maté, Gabor, and Daniel Maté. 2022. *The Myth of Normal: Trauma, Illness, and Healing in a Toxic Culture*. N.p.: Penguin Publishing Group.
- Mauss, Marcel. 1979. *Sociology and psychology : essays*. N.p.: Routledge and K. Paul.
- McRobbie, Angela. 1998. *British Fashion Design: Rag Trade Or Image Industry?* Londýn: Routledge.
- McRobbie, Angela. 2016. *Be Creative: Making a Living in the New Culture Industries*. N.p.: Polity.
- "Most published writers per capita." 2013. [guinnessworldrecords](https://www.guinnessworldrecords.com/world-records/444296-most-published-writers-per-capita).
<https://www.guinnessworldrecords.com/world-records/444296-most-published-writers-per-capita>.
- Mould, Oli. 2018. *Against Creativity*. N.p.: Verso Books.
- Novotná, Hedvika, Ondřej Špaček, and Magdaléna Šťovičková, eds. 2019. *Metody výzkumu ve společenských vědách*. N.p.: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy.
- Rabinow, Paul. 1977. *Reflections on fieldwork in Morocco*. Berkeley: University of California Press.
- Raunig, Gerald, Gene Ray, and Ulf Wuggenig. 2011. *Critique of Creativity: Precarity, Subjectivity and Resistance in the 'Creative Industries'*. Londýn: MayFlyBooks.
- Rimke, Heidi M. 2000. "GOVERNING CITIZENS THROUGH SELF-HELP LITERATURE." *CULTURAL STUDIES* 14 (1): 61-78.
- Rose, Nikolas. 1998. *Inventing Our Selves: Psychology, Power, and Personhood*. N.p.: Cambridge University Press.

- Rose, Nikolas. 1999. *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. London: Free Association Books.
- Rosenbaum, Susanna, and Ruti Talmor. 2022. "Self-Care." *Feminist Anthropology* 3:362-372. 10.1002/fea2.12088.
- Scheper-Hughes, Nancy. 1982. *Saints, Scholars and Schizophrenics: Mental Illness in Rural Ireland*. Berkeley: University of California Press.
- Simionca, Anca. 2016. "PERSONAL AND SPIRITUAL DEVELOPMENT IN CONTEMPORARY ROMANIA: IN SEARCH OF AMBIVALENCE." *Studia Ubb Sociologia* 61 (2): 11-25. DOI: 10.1515/subbs-2016-0008.
- Součková, Alžběta. 2023. "I umění je práce. Stature, kde jsi? Česká kultura bojuje o status umělce a důstojné podmínky k práci." *Deník N*, 6. 7., 2023. <https://denikn.cz/1164717/i-umeni-je-prace-stature-kde-jsi-ceska-kultura-bojuje-o-status-umelce-a-dustojne-podminky-k-praci/?ref=inc>.
- Taylor, Stephanie, and Karen Littleton. 2012. *Contemporary Identities of Creativity and Creative Work*. Burlington: Ashgate.
- Tmava, Anile. 2023. "Why is Spiritual Self-Help Speaking to the Neoliberal Subject." [anthro]metronom. <https://www.anthrometronom.com/post/why-is-spiritual-self-help-speaking-to-the-neoliberal-subject>.
- Trnka, Susanna, and Catherine Trundle. 2014. "Competing Responsibilities: Moving Beyond Neoliberal Responsibilisation." *Anthropological Forum* 24 (2): 136-153. <http://dx.doi.org/10.1080/00664677.2013.879051>.
- van de Port, Mattijs. 2004. "Registers of Incontestability: The Quest for Authenticity in Academia and Beyond." *Etnofoor* 17 (1/2): 7-22.
- Wacquant, Loïc J. D. 2006. *Body & Soul: Notebooks of an Apprentice Boxer*. N.p.: Oxford University Press.

Westerink, Herman. 2019. "Thinking Spirituality Differently: Michel Foucault on Spiritual Self-Practices, Counter-Conducts, and Power-Knowledge Constellations." *Religions* 10, no. 81 (Január): 1-11. 10.3390/rel10020081.

Wright, Katie. 2011. *The Rise of the Therapeutic Society: Psychological Knowledge & the Contradictions of Cultural Change*. N.p.: New Academia.

Zabloudilová, Táňa. 2024. "Celou jednu generaci filmařů jsme nechali uvařit. Český film nemůže být kvalitní, když tvůrci nedostávají zapláceno, říká šéfka asociace."

Page not found, 2024. [https://pagenotfound.cz/clanek/celou-jednu-generaci-filmaru-jsme-nechali-uvarit-cesky-film-nemuze-byt-kvalitni-kdyz-tvurci-nedostavaji-](https://pagenotfound.cz/clanek/celou-jednu-generaci-filmaru-jsme-nechali-uvarit-cesky-film-nemuze-byt-kvalitni-kdyz-tvurci-nedostavaji-zaplaceno-rika-sefka-asociace?fbclid=IwY2xjawHmDVdleHRuA2FlbQIxMQABHSoFUiSKx28ZiogpykBfTbY_dITF7bLXf0_0a0BPapH2I3_YaUO46B)

[zaplaceno-rika-sefka-](https://pagenotfound.cz/clanek/celou-jednu-generaci-filmaru-jsme-nechali-uvarit-cesky-film-nemuze-byt-kvalitni-kdyz-tvurci-nedostavaji-zaplaceno-rika-sefka-asociace?fbclid=IwY2xjawHmDVdleHRuA2FlbQIxMQABHSoFUiSKx28ZiogpykBfTbY_dITF7bLXf0_0a0BPapH2I3_YaUO46B)

[asociace?fbclid=IwY2xjawHmDVdleHRuA2FlbQIxMQABHSoFUiSKx28ZiogpykBfTbY_dITF7bLXf0_0a0BPapH2I3_YaUO46B.](https://pagenotfound.cz/clanek/celou-jednu-generaci-filmaru-jsme-nechali-uvarit-cesky-film-nemuze-byt-kvalitni-kdyz-tvurci-nedostavaji-zaplaceno-rika-sefka-asociace?fbclid=IwY2xjawHmDVdleHRuA2FlbQIxMQABHSoFUiSKx28ZiogpykBfTbY_dITF7bLXf0_0a0BPapH2I3_YaUO46B)